

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет

кораблебудування імені адмірала Макарова

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

«Допущена до захисту»



Завідувач кафедри
Лілія РУСКУЛІС

«25» листопада 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему:

**«Особливості мовостилю С. Черкасенка під час вивчення темпоральної
лексики у профільній школі**

(на матеріалі історичного роману «Пригоди молодого лицаря»»

Виконала: здобувачка вищої освіти
VI курсу, групи 6711мз
спеціальності 014 Середня освіта.
(014.01 Українська мова і література)



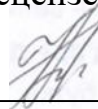
Юлія ЧУПРИНА

Керівник роботи: к. філ. н., доц.



Світлана КАЛЕНЮК

Рецензент: к. філ. н., доц.



Наталія ШЕРЕМЕТА

Миколаїв 2025 р

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КОРАБЛЕБУДУВАННЯ ІМЕНІ
АДМІРАЛА МАКАРОВА
Філологічний факультет**

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

Спеціальність 014 «Середня освіта» спеціалізація 014.01 «Українська мова і література»

Галузь знань 01 Освіта/Педагогіка

Освітня програма УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА

Другого (магістерського) рівня вищої освіти



«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої
програми

Лілія РУСКУЛІС

«01» жовтня 2024 р.

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»**

Студентці Чуприні Юлії Юріївні

(Прізвище, ім'я, по батькові)

- 1. Тема роботи:** «Особливості мовостилю С. Черкасенка під час вивчення темпоральної лексики у профільній школі (на матеріалі історичного роману «Пригоди молодого лицаря»)»
Керівник роботи Каленюк Світлана Олександрівна
Затверджені наказом ректора № 1231-УЧ від 16.10.2025
- 2. Термін подання роботи:** 10.12.2025 р.
- 3. Вихідні дані по роботі:** розробити методи теоретичного аналізу, лінгвостилістичного аналізу художнього тексту та педагогічного експерименту.
- 4. Перелік питань, що підлягають розробці (найменування розділів)**
 - 1.** У роботі розглянуто теоретичні основи дослідження темпоральної лексики в художньому тексті;
 - 2.** Проаналізовано мовостиль С. Черкасенка, розроблено методичні підходи та здійснено педагогічний експеримент у профільній школі.
- 5. Перелік презентаційних матеріалів:** презентаційний файл, що містить основні положення дослідження.
- 6. Дата видачі завдання** 01.10.2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

Но мер	Назва етапів роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми випускної кваліфікаційної роботи, укладання бібліографії за обраною темою; опрацювання наукової і навчальної літератури за обраною темою	01.10.2024	Виконано
2.	Укладання плану-проспекту роботи	10.11.2024	Виконано
3.	Збирання, аналіз, систематизація фактичного матеріалу до досліджуваної теми	31.12.2024	Виконано
4.	Написання тексту «Вступу»	10.02.2025	Виконано
5.	Написання тексту 1 розділу	30.04.2025	Виконано
6.	Написання тексту 2 розділу	15.06.2025	Виконано
7.	Написання загальних «Висновків»	31.07.2025	Виконано
8.	Подання чернетки повного тексту роботи керівнику. Допрацювання тексту роботи згідно з зауваженнями керівника	20.08.2025	Виконано
9.	Попередній захист випускної кваліфікаційної роботи	11.11.2025	Виконано
10.	Доопрацювання тексту роботи, подання оформленої за чинними вимогами випускної кваліфікаційної роботи на кафедру української мови, літератури та методики навчання	25.10.2025	Виконано
11.	Отримання відгуку керівника	25.11.2025	Виконано
12.	Отримання рецензії	25.11.2025	Виконано
13.	Подання повного пакету документів, що супроводжують кваліфікаційну роботу	10.12.2025	Виконано
14.	Отримання допуску випускної кваліфікаційної роботи до захисту	25.11.2025	Виконано

Студент

(підпис)

Чуприна Юлія Юріївна

(ПІБ)

Керівник роботи

(підпис)

Каленюк Світлана Олександрівна

(ПІБ)

АНОТАЦІЯ

Магістерська дипломна робота присвячена комплексному дослідженню особливостей мовостилю Спиридона Черкасенка в аспекті функціонування темпоральної лексики та методики її вивчення у профільній школі на матеріалі історичного роману «Пригоди молодого лицаря». Актуальність дослідження зумовлена зростанням уваги сучасної лінгвістики й лінгводидактики до проблем мовної репрезентації часу в художньому тексті, а також потребою поглибленого аналізу історичної прози як ефективного засобу формування мовної, літературної та культурологічної компетентностей учнів старшої школи.

Метою роботи є виявлення лексико-стилістичних особливостей темпоральної лексики у романі Спиридона Черкасенка, з'ясування її ролі у формуванні художнього хронотопу та історичної атмосфери твору, а також обґрунтування й експериментальна перевірка методичних підходів до вивчення зазначеної лексики в умовах профільного навчання. Для досягнення поставленої мети використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження: аналіз і синтез, описовий, контекстуально-інтерпретаційний, структурно-семантичний, стилістичний, а також педагогічний експеримент і методи кількісної обробки результатів.

У першому розділі висвітлено теоретичні основи дослідження темпоральної лексики: уточнено поняття темпоральності та темпоральної лексики, охарактеризовано її функції в художньому тексті, розкрито особливості темпоральної організації історичного роману, проаналізовано лексико-стилістичні засоби вираження часу в українській літературній мові, а також роль темпоральної лексики у створенні історичної атмосфери й структуруванні художнього хронотопу.

Другий розділ присвячено безпосередньому аналізу мовостилю Спиридона Черкасенка в романі «**Пригоди молодого лицаря**». У ньому розкрито жанрову специфіку та художні особливості твору, здійснено тематико-семантичну класифікацію темпоральної лексики, виявлено функціонування назв часових відрізків, календарних понять, історичних реалій, а також архаїзмів і історизмів

як важливих маркерів історичного часу. Окрему увагу приділено взаємодії книжної та розмовної лексики, що сприяє стилістичній багатоплановості тексту та автентичному відтворенню історичної епохи.

У третьому розділі обґрунтовано дидактичні та методичні засади вивчення темпоральної лексики в профільній школі. Запропоновано систему методів, прийомів і форм роботи з художнім текстом, спрямованих на розвиток аналітичних умінь учнів, формування навичок лінгвостилістичного аналізу та поглиблення розуміння мовної картини світу письменника. Подано зразки практичних завдань і вправ для роботи з темпоральною лексикою, а також окреслено можливості використання історичної прози у формуванні мовної, літературної й читацької компетентностей старшокласників.

Четвертий розділ містить опис організації та етапів дослідно-експериментальної роботи, результати діагностики рівня сформованості знань учнів про темпоральну лексику до і після експерименту, а також аналіз ефективності запропонованої системи занять із використанням роману Спиридона Черкасенка. Отримані результати засвідчили позитивну динаміку в рівні мовної та літературної підготовки учнів, що підтверджує доцільність і результативність розробленої методики.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів у шкільній практиці викладання української мови та літератури, під час підготовки вчителів-філологів, а також у створенні навчально-методичних матеріалів, спецкурсів і факультативів для профільної школи.

Ключові слова: темпоральна лексика, темпоральність, мовостиль, історичний роман, художній хронотоп, історична атмосфера, архаїзми, історизми, лексико-стилістичні засоби.

The master's thesis is devoted to a comprehensive study of the features of the speech style of Spiridon Cherkasenko in terms of the functioning of temporal vocabulary and the methodology for its study in a specialized school based on the material of the historical novel "The Adventures of a Young Knight". The relevance of the study is due to the growing attention of modern linguistics and linguodidactics to the problems of linguistic representation of time in a literary text, as well as the need for an in-depth analysis of historical prose as an effective means of forming the linguistic, literary and cultural competences of high school students.

The aim of the work is to identify the lexical and stylistic features of temporal vocabulary in the novel by Spiridon Cherkasenko, to clarify its role in the formation of the artistic chronotope and historical atmosphere of the work, as well as to substantiate and experimentally verify methodological approaches to the study of the specified vocabulary in the conditions of specialized education. To achieve the set goal, a complex of general scientific and special research methods was used: analysis and synthesis, descriptive, contextual-interpretative, structural-semantic, stylistic, as well as pedagogical experiment and methods of quantitative processing of results.

The first section highlights the theoretical foundations of the study of temporal vocabulary: the concepts of temporality and temporal vocabulary are clarified, its functions in a literary text are characterized, the features of the temporal organization of a historical novel are revealed, lexical-stylistic means of expressing time in the Ukrainian literary language are analyzed, as well as the role of temporal vocabulary in creating a historical atmosphere and structuring an artistic chronotope.

The second section is devoted to a direct analysis of Spiridon Cherkasenko's speech style in the novel "The Adventures of a Young Knight". It reveals the genre specificity and artistic features of the work, carries out a thematic and semantic classification of temporal vocabulary, reveals the functioning of the names of time periods, calendar concepts, historical realities, as well as archaisms and historicisms as important markers of historical time. Special attention is paid to the interaction of book and colloquial vocabulary, which contributes to the stylistic versatility of the text and the authentic reproduction of the historical era.

The third section substantiates the didactic and methodological principles of studying temporal vocabulary in a specialized school. A system of methods, techniques and forms of working with a literary text is proposed, aimed at developing students' analytical skills, forming linguostylistic analysis skills and deepening understanding of the writer's linguistic picture of the world. Examples of practical tasks and exercises for working with temporal vocabulary are given, and the possibilities of using historical prose in the formation of linguistic, literary and reading competencies of high school students are outlined.

The fourth section contains a description of the organization and stages of the experimental work, the results of the diagnostics of the level of formation of students' knowledge about temporal vocabulary before and after the experiment, as well as an analysis of the effectiveness of the proposed system of classes using the novel by Spiridon Cherkasenko. The results obtained showed positive dynamics in the level of language and literary training of students, which confirms the feasibility and effectiveness of the developed methodology.

The practical significance of the study lies in the possibility of using its results in school practice of teaching Ukrainian language and literature, during the training of philology teachers, as well as in the creation of educational and methodological materials, special courses and electives for specialized schools.

Keywords: temporal vocabulary, temporality, speech style, historical novel, artistic chronotope, historical atmosphere, archaisms, historicisms, lexical and stylistic means.

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ.....	13
1.1. Поняття темпоральної лексики та її функції у художньому тексті.....	13
1.2. Особливості темпоральної організації історичного роману.....	16
1.3. Лексико-стилістичні засоби вираження часу в українській літературній мові.....	20
1.4. Темпоральна лексика як засіб створення історичної атмосфери.....	23
1.5. Темпоральна лексика у структурі художнього хронотопу.....	27
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ МОВОСТИЛЮ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА В РОМАНІ «ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ».....	32
2.1. Жанрова специфіка та художні особливості роману.....	32
2.2. Темпоральна лексика у романі: тематико-семантична класифікація.....	34
2.3. Використання архаїзмів та історизмів як засобів передачі часу.....	36
2.4. Взаємодія книжної та розмовної лексики у відтворенні історичної епохи.....	38
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ.....	43
3.1. Дидактичні основи аналізу темпоральної лексики в художньому тексті.	43
3.2. Методика вивчення мовностилістичних особливостей роману Спиридона Черкасенка.....	45
3.3. Практичні завдання для аналізу темпоральної лексики у школі.....	49
3.4. Використання історичної прози у формуванні мовної та літературної компетентності учнів.....	52
РОЗДІЛ 4. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИВЧЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ..	58
4.1. Організація та етапи педагогічного експерименту.....	58
4.2. Діагностика рівня сформованості знань про темпоральну лексику в учнів профільної школи (до експерименту).....	61

4.3. Реалізація системи занять із використанням роману С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря».....	64
4.4. Аналіз та інтерпретація результатів експериментального навчання.....	69
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	74

ВСТУП

Постановка проблеми. Сучасна шкільна літературна освіта орієнтована не лише на ознайомлення учнів із художніми творами, а й на формування у них умінь аналізувати мовностилістичні особливості тексту, розкривати його художню своєрідність та ідейно-естетичну цінність. Одним із найменш досліджених аспектів у цьому контексті є темпоральна лексика як важливий засіб організації художнього тексту й створення історичної атмосфери.

Попри наявність численних наукових студій з аналізу мовної організації української історичної прози, проблема системного вивчення темпоральних засобів залишається недостатньо опрацьованою. Зокрема, твори С. Черкасенка, який поєднав у своїй творчості історичну достовірність із художньою індивідуальністю, ще не були предметом цілісного аналізу у цьому аспекті. Його роман «Пригоди молодого лицаря» є цінним матеріалом для дослідження того, як саме автор використовує часові маркери для відтворення історичного колориту та формування власного мовостилю.

Проблема полягає в тому, що темпоральна лексика, незважаючи на свою універсальність і багатофункційність, у шкільній практиці часто розглядається лише фрагментарно: як елемент словникової роботи або як допоміжний засіб у літературному аналізі. Це не дає можливості учням повною мірою досягнути її роль у створенні художнього хронотопу та глибше усвідомити специфіку історичної прози.

Отже, актуальним є питання системного аналізу темпоральної лексики у творах С. Черкасенка та розробки методичних підходів до її вивчення в профільній школі. Такий підхід сприятиме розвитку мовної та літературної компетентності учнів, а також розширить наукові уявлення про мовостиль письменника й особливості українського історичного роману початку XX століття.

Актуальність дослідження полягає у необхідності всебічного аналізу темпоральної лексики як одного з провідних стилістичних компонентів

історичної прози. Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених аналізу художнього мовлення українських письменників, проблема функціонування часових маркерів у творах С. Черкасенка ще не отримала комплексного висвітлення. Це зумовлює потребу у детальному вивченні того, як автор використовує темпоральну лексику для створення історичної атмосфери, організації сюжету та формування мовного стилю твору.

Об'єктом дослідження є мовостиль Степана Черкасенка. **Предметом** дослідження виступає темпоральна лексика та її стилістичні функції у романі «Пригоди молодого лицаря».

Метою роботи є визначення особливостей використання темпоральної лексики у творчості С. Черкасенка та розкриття її ролі у формуванні художнього мовлення письменника й створенні історичної атмосфери твору.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати поняття та функції темпоральної лексики у художньому тексті;
- охарактеризувати специфіку темпоральної організації історичного роману як жанру;
- визначити лексико-стилістичні засоби вираження часу в українській літературній мові;
- проаналізувати використання часової лексики у романі «Пригоди молодого лицаря»;
- виявити індивідуально-авторські особливості відтворення часу у мовостилі С. Черкасенка;
- обґрунтувати можливості застосування результатів дослідження на уроках української мови та літератури в профільній школі.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше здійснено системний аналіз темпоральної лексики в романі «Пригоди молодого лицаря» у контексті індивідуального мовостилу С. Черкасенка та визначено її роль у створенні історичного хронотопу.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у навчальному процесі профільної школи під час

вивчення історичної прози, у розробці методичних матеріалів із української мови та літератури, а також у подальших наукових розвідках з історії української літературної мови та стилістики.

У роботі використано такі **методи**: описовий (при аналізі темпоральної лексики), історико-порівняльний та деякою мірою прийоми кількісного аналізу.

Апробація наукової роботи. Результати кваліфікаційної роботи апробовано на Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції *«Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики»*, що відбулася 2 квітня 2025 р. в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини з темою доповіді *«Особливості мовостилю Спиридона Черкасенка під час вивчення темпоральної лексики у профільній школі»*.

Структура роботи зумовлена метою й завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. У першому розділі розглянуто теоретичні основи вивчення темпоральної лексики та її функціонування у художньому тексті. Другий розділ присвячено аналізу мовостилю С. Черкасенка та особливостей використання темпоральних лексем у романі «Пригоди молодого лицаря». У третьому розділі розроблено практичні завдання для аналізу темпоральної лексики у школі, проаналізовано використання історичної прози у формуванні мовної та літературної компетентності учнів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ

1.1. Поняття темпоральної лексики та її функції у художньому тексті

Категорія часу належить до універсальних категорій людського мислення й мовлення. Вона формує основу для розуміння історичного процесу, побутового життя, ритму природи та культурного розвитку. У лінгвістиці час розглядається не лише як фізична реальність, а і як мовна категорія, що виявляється у граматиці, лексиці, стилістиці. Одним із головних засобів мовного відображення часу є темпоральна лексика [21, с. 5].

Під темпоральною лексикою в сучасній лінгвістиці розуміють сукупність слів і словосполучень, що позначають часові відношення, періоди, послідовність і тривалість подій. Це назви днів тижня, місяців, пір року, історичних епох, календарних і ритуальних дат, часових інтервалів («ніч», «ранок», «століття», «епоха»), а також слова з часовою семантикою («давній», «новітній», «завтра», «колись»). У художньому мовленні до темпоральної лексики можуть належати також метафоричні позначення часу («золота доба», «чорні роки», «світанок життя»), які відображають не лише об'єктивні часові параметри, а й емоційно-оцінні характеристики.

Варто підкреслити, що темпоральна лексика завжди функціонує у тісному зв'язку з граматичною категорією часу (дієслівні форми минулого, теперішнього й майбутнього), однак вона має власну семантичну автономію. Якщо граматика задає часові рамки висловлювання, то лексика конкретизує й деталізує їх, надає тексту образності, національно-культурного колориту.

У художньому тексті темпоральна лексика виконує кілька ключових функцій:

1. Організаційно-композиційну – вона формує часові межі оповіді, вибудовує послідовність подій, забезпечує логічність та динаміку сюжету. За

допомогою часових маркерів читач легко орієнтується в епізодах, переходах між минулим, теперішнім і майбутнім.

2. Орієнтаційну (локалізувальну) – темпоральні лексеми «прив'язують» художній текст до конкретної епохи чи культурного контексту. Наприклад, вживання слів «літо Господнє», «рік від Різдва Христового», «козаччина», «руїна» одразу сигналізує про історичну добу.

3. Атмосферно-стилістичну – завдяки темпоральним одиницям автор створює емоційне тло тексту, відтворює ритм життя епохи, підкреслює драматичність чи величність подій.

4. Символічну – часова лексика може набувати метафоричних значень: «ніч» як символ небезпеки чи смерті, «ранок» як символ відродження, «століття» як знак величності чи вічності.

5. Індивідуально-авторську – у художньому мовленні кожен письменник по-своєму конструює систему часових орієнтирів. Вона стає частиною його мовостилю, визначаючи унікальність світоглядного й естетичного бачення [41; 8].

Окрему увагу заслуговує функція реконструкції історичної атмосфери. У творах історичного жанру темпоральна лексика не лише позначає послідовність подій, а й відтворює реалії доби. Так, використання архаїчних позначень часу («квартали року», «доба княжа», «літа») підсилює достовірність оповіді та занурює читача у світ минулого.

Отже, темпоральна лексика є багатофункціональною категорією, яка поєднує семантичні, граматичні й стилістичні аспекти. Її аналіз у художньому тексті дозволяє глибше зрозуміти як загальні закономірності мовної картини світу, так індивідуально-авторську специфіку письменника [20].

У романі С. Черкасенка широко представлена темпоральна лексика, що допомагає окреслити часові межі подій, передати історичну віддаленість зображуваного та створити відповідну атмосферу. Умовно її можна поділити на кілька груп.

Лексика на позначення частин доби. У тексті систематично вживаються назви частин доби, які виконують не тільки орієнтаційну, а й художньо-образну функцію:

- ранок
- світанок
- полудень
- вечір
- передвечір'я
- ніч
- опівніч

Такі слова є важливими для формування просторово-часового тла, оскільки саме з ними пов'язані ключові події: поява героїв, початок або завершення пригод, моменти небезпеки або спокою. Наприклад, сцени, що відбуваються вночі, часто асоціюються з тривогою, а ранок – із надією та новим етапом.

Лексика на позначення тривалості дії

Черкасенко часто використовує слова, що передають протяжність або невизначеність часу: довго, недовго, миттєво, раптом, незабаром, через деякий час, за мить, за кілька хвилин, цілими днями, роками.

Ця група темпоральної лексики передає не лише зовнішній розвиток подій, а й внутрішні переживання героїв: довге чекання, несподівані зміни, швидкоплинність щасливих або, навпаки, драматичних моментів.

3. Слова та словосполучення, що маркують історичний час

Для створення історичного колориту вживаються слова й словосполучення узагальненого характеру: у давні часи, колись, за княжих часів, у ті літописні роки, у минулі століття, споконвіку, з діда-прадіда.

Ці одиниці виконують стилістичну функцію: вони підкреслюють віддаленість описуваних подій від сучасності, що є характерною ознакою історичного роману.

4. Календарна темпоральна лексика

У романі можна простежити використання назв пів року, місяців або часових циклів: весна, літо, осінь, зима, наприкінці зими, на початку весни, того літа, після зими.

Ця лексика не лише вказує на час подій, а й допомагає створити пейзажні описи, характерні для пригодницько-історичного жанру.

5. Дієслівні форми та контексти плину часу

Плин часу у творі часто передається за допомогою дієслівних конструкцій: минали дні, спливали тижні, настав новий день, промайнули роки, день хилився до вечора.

Синтаксично такі звороти виконують роль смислових рубежів між епізодами та підкреслюють рух сюжету.

Отже, темпоральна лексика в романі С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» є системною та багатофункціональною. Вона не лише орієнтує читача в часовому просторі твору, а й сприяє формуванню художнього образу епохи, організації сюжету та розкриттю внутрішнього стану героїв, що є характерною рисою індивідуального мовостилу письменника.

1.2. Особливості темпоральної організації історичного роману

Історичний роман посідає особливе місце у системі жанрів художньої літератури, адже він поєднує дві площини – документально-історичну та художньо-естетичну. Така подвійність зумовлює специфіку його темпоральної організації, яка значною мірою визначає жанрову своєрідність твору.

У центрі історичного роману завжди перебуває певна епоха, історичний період або визначна подія. Саме час виступає організуючим принципом сюжету: він задає рамки оповіді, визначає розвиток персонажів і формує художній хронотоп. Особливість цього жанру полягає в тому, що автор спирається на реальні факти та хронологію, але водночас інтерпретує їх через художнє бачення. Це означає, що в історичному романі співіснують два види часу – історичний (об'єктивний) і художній (суб'єктивний, авторський).

Ця особливість виразно простежується у романі С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря», де основною темпоральною домінантою виступає епоха середньовічної України. Час не обмежується окремою подією, а охоплює ширшу історичну панораму: суспільний устрій, звичаї, побут і уявлення людей того періоду. Автор акцентує не на конкретній даті, а на відчутті епохи, що досягається через системне використання історично маркованої і часово забарвленої лексики.

Історичний час відтворює послідовність реальних подій, пов'язаних із життям суспільства: війни, повстання, державні реформи, культурні процеси. Автор прагне передати достовірність відтворюваної доби, апелюючи до фактів, дат, документальних свідчень. Це створює основу для формування історичної правди твору [46, с. 19].

У «Пригодах молодого лицаря» історичний час виявляється через опис суспільного устрою, військових приготувань, типів зброї, зовнішнього вигляду воїнів, укріплень і звичаїв. Усі ці елементи вказують на конкретний період розвитку суспільства, зумовлений боротьбою, міжусобицями та формуванням лицарського стану. Саме завдяки таким темпорально-історичним деталям створюється ефект достовірності зображуваної доби.

Художній час є гнучкішим і умовнішим. Він дозволяє авторові вибудовувати сюжет відповідно до власних творчих завдань: прискорювати або уповільнювати події, переносити увагу з минулого у теперішнє, вводити ретроспекції чи проlepsиси (передбачення майбутнього). У такий спосіб письменник організовує драматичну напругу твору, виокремлює ключові моменти історії, підсилює художній ефект. Це знаходить своє втілення у сюжетній побудові роману: довші проміжки часу можуть узагальнюватися в одному абзаці, тоді як окремі моменти (сутичка, втеча, момент вибору) розгортаються детально та уповільнено. Така зміна ритму розповіді створює напруження, допомагає акцентувати на ключових подіях і внутрішніх переживаннях героя, а також посилює динаміку пригодницького сюжету.

Важливою рисою темпоральної організації історичного роману є її багаторівневність. Окрім «великого історичного часу», що охоплює масштабні події та соціальні зміни, у тексті завжди присутній «малий час» – буденне життя персонажів, їхній побут, календарні й сезонні цикли. Саме завдяки поєднанню цих двох рівнів автор створює цілісну картину епохи: читач відчуває не лише хронологію подій, а й ритм життя, атмосферу, повсякденність героїв.

У романі «малий час» виявляється через опис повсякденних дій: подорожей, перепочинків, сну, очікування, розмов біля вогнища, моментів тиші перед небезпекою. Читач спостерігає не лише за ходом великих історичних подій, а й за ритмом щоденного життя персонажів. Завдяки цьому історія набуває живого, людського виміру.

Ще однією особливістю є темпоральна поліфонія. В історичному романі часто співіснують кілька часових планів:

- час історичних подій,
- час особистого життя персонажів,
- час авторської оповіді, що може мати відтінок сучасності щодо описуваних подій [38, с. 37].

У «Пригодах молодого лицаря» ці часові рівні постійно перетинаються. Наприклад, воєнні події (історичний час) співіснують із внутрішніми переживаннями головного героя, його страхам, надіям, сумнівам (психологічний, особистісний час), а авторська оповідь нерідко створює ефект дистанції, ніби озираючись на події з позиції майбутнього. Таке накладання часових пластів підвищує глибину сприйняття тексту.

Ця поліфонія створює ефект багатогранності та наближає текст до реальності, у якій минуле, теперішнє й майбутнє взаємопов'язані.

Особливу роль у жанрі відіграє також інтерпретація історичного часу через систему образів. Персонажі роману уособлюють певні соціальні чи культурні типи своєї доби, а їхні долі розгортаються відповідно до ритму історії. Завдяки

цьому часовий вимір роману стає не лише тлом, а й активним чинником розвитку сюжету.

Головний персонаж роману постає не лише як учасник пригод, а як представник своєї епохи. Його поведінка, моральні установки, уявлення про честь, обов'язок та відданість безпосередньо зумовлюються історичним часом, у якому він існує. Отже, темпоральний аспект набуває персоніфікованого характеру, стаючи частиною внутрішнього світу персонажа.

На матеріалі роману С. Черкасенка видно, що час у історичному творі не є статичним або нейтральним. Він постійно перебуває в русі, «пульсує» разом із подіями і героєм, визначає характер оповіді, її темп і напруженість. Темпоральна організація історичного роману має такі характерні риси:

- поєднання історичної достовірності та художньої умовності;
- багаторівневість часу (історичний, побутовий, психологічний);
- поліфонія часових планів (історія, особисте життя, авторська інтерпретація);
- використання темпоральних засобів для створення історичної атмосфери й формування художнього хронотопу.

Усе це робить час не лише фоном, а й одним із головних героїв історичного роману, що визначає зміст, ідейну спрямованість і стилістичну специфіку твору. Так, темпоральна організація історичного роману є складною, багатогранною системою, що поєднує об'єктивний історичний час і суб'єктивний авторський час, поєднує великі соціальні зрушення з приватним життям героя, історичну хронологію — з емоційно-психологічним переживанням подій. Саме через таку систему часових координат розкривається ідейно-художня специфіка твору.

У зв'язку з цим актуальним постає детальніше вивчення особливостей функціонування темпоральної лексики у конкретному художньому тексті. Наступний розділ присвячений аналізу мовистилістичних особливостей С. Черкасенка на матеріалі історичного роману «Пригоди молодого лицаря»,

зосереджуючи увагу на засобах вираження часу, їхній семантиці, функціях та ролі у створенні історичного колориту твору [19].

1.3. Лексико-стилістичні засоби вираження часу в українській літературній мові

Час у художньому тексті відтворюється різноманітними мовними засобами, серед яких особливе місце займають лексико-стилістичні. Вони забезпечують не лише позначення часових відносин, а й створення емоційно-образної атмосфери, що допомагає читачеві глибше зануритися в художній хронотоп. Українська літературна мова, з її багатою історією та фольклорною традицією, має широкий арсенал таких засобів.

Лексичні засоби

До основних лексичних засобів належать:

- назви календарного часу: «січень», «вересень», «неділя», «Стрітєння», «Покрова»;
- назви добових циклів: «ранок», «вечір», «ніч», «світанок»;
- назви історичних періодів та епох: «княжа доба», «козацький час», «руїна», «відродження»;
- одиниці вимірювання часу: «мить», «година», «доба», «століття», «віки».

Ці лексеми формують базову семантичну систему темпоральності, задаючи координати художньої оповіді.

У художніх текстах, зокрема в історичній прозі, ці лексеми конкретизуються в описах побуту й подій: герої вирушають у дорогу «на світанку», повертаються «під вечір», важливі рішення приймаються «опівночі», а переломні історичні моменти часто пов'язуються з «похмурими днями», «тривожними ночами», «довгими роками лихоліття». Такі слова не лише позначають певний часовий відрізок, а й передають настрій епохи, емоційний стан персонажів, атмосферу історичних подій.

Фразеологічні засоби

Українська мова надзвичайно багата на фразеологізми з часовою семантикою, які відображають народне уявлення про час. Наприклад:

- «якось то воно буде з часом»,
- «золотий вік»,
- «на схилі літ»,
- «з давніх-давен»,
- «час минає, а слово залишається».

У художній прозі подібні фразеологізми часто використовуються для передачі народного світогляду персонажів, їхнього філософського ставлення до плину часу. Наприклад, старші персонажі можуть осмислювати прожите «на схилі літ», молоді – мріяти про «кращий час», а важкі історичні періоди узагальнюються висловами на зразок «не на наш вік» або «така вже пора настала». Отже, фразеологія стає важливим засобом психологізації образів і національного колориту.

У художньому тексті ці вирази виконують не лише номінативну, а й стилістичну функцію: вони створюють колорит, додають національно-культурного забарвлення, підсилюють образність.

Метафоричні та символічні засоби

Час у літературі часто набуває метафоричного змісту. Наприклад:

- ранок символізує початок, молодість, надію;
- полудень – розквіт сил, зрілість;
- вечір – завершення, старість;
- ніч – небезпеку, смерть, невідомість.

В українській художній традиції ці образи часто конкретизуються через пейзажні деталі: «туманний світанок» може символізувати невизначене майбутнє, «криваво-червоний вечір» – наближення небезпеки або трагедії, а «темна безмісячна ніч» – час випробувань і внутрішньої боротьби. Такі метафоричні образи допомагають письменникові відтворити не лише часові, а й психологічні та емоційні стани героїв.

Такі образи мають універсальний характер, але в українській літературі вони часто поєднуються з національними реаліями та фольклорними традиціями.

Граматико-стилістичні прийоми

Вираження часу пов'язане й із граматичними засобами, насамперед із дієслівними формами. Минулі, теперішні та майбутні часи дієслів дозволяють авторові маніпулювати часовими планами твору, створювати ретроспекції або проlepsиси. У поєднанні з лексичними одиницями це формує цілісну темпоральну організацію.

Важливим стилістичним прийомом є також зміна часових перспектив: письменник може вести оповідь у теперішньому часі про події минулого («історичний теперішній»), щоб надати їм більшої динаміки й наблизити до читача.

Зокрема, використання форм минулого часу дозволяє дистанціювати події, підкреслити їхню завершеність і історичність, тоді як теперішній час, уведений для зображення минулих подій, створює ефект «присутності» читача в центрі подій. Майбутній час часто задіюється для передання сподівань, передчуттів або пророчих мотивів, що особливо характерно для історико-пригодницьких творів.

Поетичні засоби

У поезії та прозі широко використовуються епітети й порівняння з часовою семантикою: «сиві віки», «швидкоплинні літа», «незабутня доба». Вони не лише позначають час, а й надають йому емоційно-оцінного значення, підкреслюючи авторське ставлення до подій [11].

У подібних зворотах особливо відчутною є емоційність та оцінність часу: «сиві віки» наголошують на давності й величі минулого, «швидкоплинні літа» — на нетривкості людського життя, а «тривожна година» чи «фатальна мить» — на вирішальності окремої події. Через такі поетичні образи час у тексті набуває не тільки хронологічного, а й глибокого філософського змісту.

Особливо помітно роль лексико-стилістичних засобів у творах історичної тематики, де час є не просто фоном, а невід'ємною частиною змісту. Саме через систему темпоральної лексики автор відтворює специфіку епохи, створює ілюзію історичної дистанції або, навпаки, наближає події минулого до сучасного читача.

Отже, лексико-стилістичні засоби вираження часу в українській літературній мові охоплюють широкий спектр: від конкретних номінативних одиниць до метафоричних і символічних конструкцій. Їхня функція полягає у створенні художнього хронотопу, відтворенні історичної достовірності та формуванні індивідуально-авторського стилю. Аналіз цих засобів дозволяє глибше зрозуміти, як саме письменник організовує час у своєму творі та які естетичні ефекти завдяки цьому досягаються.

1.4. Темпоральна лексика як засіб створення історичної атмосфери

Історична атмосфера художнього твору формується завдяки багатьом чинникам – опису побуту, деталей матеріальної культури, топоніміки, персоналій, але однією з найважливіших складових виступає темпоральна лексика. Саме вона створює часовий контекст, у межах якого розгортається дія, і дозволяє читачеві відчувати дух певної доби [39].

Так, уже самі часові вказівки на кшталт «у далекі часи», «коли ще не стихли війни», «за княжих літ», «по багатьох роках лихоліття» занурюють читача в інший часовий простір і налаштовують на сприйняття подій як таких, що належать минулій, історично віддаленій епосі.

Темпоральна лексика як маркер епохи. У текстах історичного жанру часові позначення виконують роль своєрідних «маяків», що вказують на конкретну історичну епоху. Використання архаїчних чи традиційних форм («літо Господнє», «від Різдва Христового», «у княжі часи», «за гетьманщини») одразу створює ілюзію автентичності та достовірності оповіді. Читач завдяки таким маркерам відчуває, що події відбуваються не у сучасному вимірі, а в іншому

історичному хронотопі [4, с. 35]. Подібні формули часто поєднуються з історично забарвленими реаліями: описами давніх звичаїв, військового спорядження, типів правління, стародавніх свят. Унаслідок цього часові маркери починають взаємодіяти з іншими стилістичними засобами, створюючи стійке уявлення про часову віддаленість подій.

Функція деталізації історичної доби. Темпоральна лексика допомагає конкретизувати часову площину роману. Якщо автор називає не лише загальну епоху («середньовіччя», «доба козацька»), а й конкретні дати, свята, календарні цикли («на Юрія», «у різдвяні морози», «на Івана Купала»), то це дозволяє відтворити ритм життя доби. У цьому полягає одна з головних функцій темпоральної лексики – створювати «історичну тканину» тексту через деталізацію. Згадування певного сезону («рання весна», «пізня осінь», «люті морози», «жарке літо») нерідко супроводжується описами відповідних видів діяльності – підготовки до посіву, збору врожаю, заготівлі припасів на зиму. Через це час у творі сприймається як тісно пов'язаний з господарським і життєвим циклом героїв.

Атмосферність і художня виразність. За допомогою темпоральних одиниць письменники передають емоційно-образну атмосферу часу. Наприклад, слова «золота доба», «чорні роки», «буремне століття» не лише позначають часовий відрізок, а й виражають авторську оцінку історичного періоду, підсилюють патетичність чи трагічність наративу [24]. Наприклад, словосполучення на зразок «тривожна година», «фатальний день», «довга і темна ніч» посилюють драматизм окремих епізодів, підкреслюючи напруження та емоційний стан персонажів. Час у таких випадках ніби «ущільнюється», стає відчутним і психологічно навантаженим.

Особливої ваги набуває метафоризація часу: «ніч епохи», «світанок свободи», «осінь державності». Такі образи дозволяють передати не лише хронологію, а й внутрішній стан суспільства, загальну атмосферу епохи.

Поєднання історичного і буденного часу. Для створення історичної достовірності важливе поєднання «великого» і «малого» часу. «Великий час» –

це глобальні події (битви, політичні зміни, правління монархів), а «малий час» – це щоденний ритм життя (робота на полі, святкування річних обрядів, відзначення календарних дат). Коли у творі поруч згадуються, наприклад, «Берестецька битва» та «жнива у липні», це створює цілісну й достовірну картину історичної доби. Подібне поєднання дозволяє показати, що велика історія не існує окремо від людини, а вторгається в її повсякдення. На тлі подій національного чи державного масштабу продовжується звичайний перебіг життя: люди готують їжу, вирощують хліб, святкують або сумують. Саме це робить історичну атмосферу особливо правдоподібною.

Індивідуально-авторський аспект. Кожен письменник по-своєму інтерпретує темпоральну лексику. Одні тяжіють до максимальної історичної точності, інші використовують її як художній засіб для створення символіки часу. У випадку С. Черкасенка темпоральна лексика в романі *«Пригоди молодого лицаря»* стає важливим чинником формування середньовічного колориту: автор активно вводить архаїчні назви календарних циклів, історичні відрізки, символічні образи часу, що надає твору історичної глибини [4, с. 24]. Час у романі постає не лише як історична категорія, а як художній образ: він може «сповільнюватися» у момент очікування, «прискорюватися» під час подорожі або бою, «застигати» в моменти небезпеки. Саме ця пластичність художнього часу підсилює атмосферність твору та сприяє емоційному впливу на читача.

Отже, темпоральна лексика є одним із найдієвіших засобів відтворення історичної атмосфери. Вона не тільки позначає хронологічні рамки, а й створює емоційний фон, підкреслює культурні особливості доби та відображає авторське бачення історії. Без системи темпоральних маркерів художній текст втратив би глибину та автентичність, необхідні для переконливого відтворення минулого.

Варто також зазначити, що темпоральна лексика в історичному творі виконує функцію своєрідного «організатора» художнього простору. Вона структурує події, допомагає читачеві орієнтуватися в часових площинах оповіді,

відділяти історичну ретроспекцію від сучасного моменту розгортання подій або авторського коментаря. У таких випадках темпоральні маркери стають не лише фоном оповіді, а її активним структурним елементом, що забезпечує логічну послідовність і внутрішню цілісність тексту.

Не менш значущою є роль темпоральної лексики у формуванні національно-культурної ідентичності. Назви свят, обрядових циклів, часових одиниць, характерних саме для української традиції, (зимові колядки, весняні гаївки, купальські обряди, жнива, обжинки) поглиблюють етнокультурний контекст твору. Це дозволяє читачеві не лише уявити історичний період, а й відчутти особливості світогляду, ритму життя, ментальності народу в конкретний час.

Окрему увагу варто приділити взаємодії темпоральної та просторової лексики. Поєднання часових характеристик із просторовими описами («на світанку у замку», «перед заходом сонця над рікою», «опівночі в темному лісі») створює повноцінний художній хронотоп, у якому час і простір постають нерозривними складниками. Така синергія посилює ефект присутності, робить оповідь образною та виразною, сприяє глибшому зануренню читача в художній світ твору.

Із методичного погляду темпоральна лексика як елемент історичної стилізації тексту відкриває значні можливості для навчального аналізу. Вона може слугувати відправною точкою для обговорення специфіки історичного часу, авторської інтерпретації минулого, особливостей наративної побудови та відмінностей між історичним фактом і художнім вимислом. Цей пласт лексики має не лише естетичне, а й важливе пізнавальне та методичне значення.

Отже, у контексті дослідження мовистилу С. Черкасенка темпоральна лексика постає як невід'ємний елемент його індивідуального стилу. Саме через неї автор досягає ефекту історичної достовірності, підсилює емоційний вплив тексту, забезпечує узгодженість художньої форми зі змістом. Це дозволяє зробити висновок, що темпоральні одиниці у творчості письменника виступають не другорядним фоном, а ключовим засобом моделювання

художньої реальності. Розгляд темпоральної лексики як засобу творення історичної атмосфери відкриває ширші можливості для розуміння природи історичного роману, зокрема твору «Пригоди молодого лицаря», де час перетворюється на повноцінний художній образ, що взаємодіє з персонажами, подіями та загальним ідейно-смісловим наповненням твору.

1.5. Темпоральна лексика у структурі художнього хронотопу

Поняття хронотопу (від грец. *chronos* – час і *topos* – місце) є одним із ключових у сучасному літературознавстві, оскільки саме через органічне поєднання часу й простору вибудовується внутрішня структура художнього твору. Темпоральна лексика у цьому контексті виступає важливим засобом формування художнього хронотопу, визначаючи не тільки часові межі подій, а й їхню глибину, ритм, послідовність та смислове навантаження.

Художній час у літературі не завжди збігається з реальним, календарним часом. Автор може довільно «стискати» або «розтягувати» його, повертатися до минулого через спогади героїв, переносити події в майбутнє або поєднувати різні часові площини в межах одного твору. Саме темпоральна лексика допомагає читачеві зорієнтуватися в цьому складному часовому русі: позначає зміну днів і ночей, пір року, років, історичних епох, а також фіксує психологічне сприйняття часу персонажами.

У структурі художнього хронотопу темпоральні одиниці виконують кілька важливих функцій. По-перше, орієнтаційну, адже вказують на послідовність подій і допомагають вибудувати логіку сюжету. По-друге, смислотворчу, оскільки час часто набуває символічного значення (наприклад, «світанок» як символ надії, «ніч» – небезпеки або страху, «осінь» – згасання). По-третє, психологічну, адже через сприйняття часу розкривається внутрішній стан персонажа: час може тягнутися «нескінченно», або, навпаки, «промайнути миттєво».

Особливу роль темпоральна лексика відіграє в історичних творах. Тут хронотоп формується не лише завдяки просторовим описам (замки, міста, поля

битв), а й через точну або орієнтовну вказівку на історичну добу, період правління, конкретні роки чи навіть знакові історичні події. Назви епох, дат, свят, історичних віх стають «опорними точками», які структурують художній світ і надають йому історичної достовірності.

Крім того, темпоральна лексика здатна акцентувати циклічність або лінійність часу. У деяких творах домінує мотив повторюваності – зміна пір року, сталий ритм селянського життя, традиційні обрядові цикли. В інших – підкреслюється неповторність і незворотність історичних подій, що особливо характерно для романів історичного спрямування. Такий час уже не повертається, а рухається вперед, формуючи драматичну напругу й відчуття доленості.

Отже, темпоральна лексика у структурі художнього хронотопу постає не просто лінгвістичним елементом, а важливим композиційним і семантичним чинником. Вона організовує текст, моделює історичний і психологічний простір, формує цілісне сприйняття подій та сприяє глибшому розкриттю ідейно-художнього задуму автора. Саме тому дослідження темпоральної лексики є необхідним етапом у вивченні мовностилістичних особливостей історичного роману.

Дуже важливим аспектом функціонування темпоральної лексики є її здатність створювати динаміку художнього часу, тобто підкреслювати рух сюжету, зміну станів, розвиток конфлікту. Часові маркери в художніх текстах часто використовуються для окреслення темпу нарації: прискорення подій автор передає за допомогою лексем «раптово», «несподівано», «за мить», тоді як уповільнення – через вирази «поступово», «по довгих днях», «з часом». У такий спосіб темпоральні одиниці впливають на ритмічну організацію твору та художню інтонацію оповіді.

Окремої уваги потребує здатність темпоральної лексики відтворювати історичну пам'ять. У творах, що моделюють минулі епохи, часові одиниці не лише фіксують хронологічні межі подій, а й віддзеркалюють колективні уявлення про минуле. Наприклад, позначення «літа правління князя», «роки

неволі», «час козацької слави» передають не просто часову локалізацію, а й національно-ціннісний зміст, який сформувався впродовж століть. Отже, темпоральна лексика стає посередником між історичним знанням і художньою творчістю.

Важливою також є семіотична функція темпоральних маркерів. Як зазначає Ю. Лотман, час у художньому творі завжди має знакову природу, тому навіть нейтральні часові позначення можуть бути навантажені додатковими смислами. У романах історичного спрямування це проявляється особливо виразно: події, прив'язані до певної історичної дати чи періоду, «говорять» не лише про сюжет, а й про ідеї, закладені автором, його ставлення до часу як до культурного феномена. Через це темпоральні одиниці стають частиною семантичної структури твору.

Ще одним важливим виявом функціонування темпоральної лексики в межах хронотопу є її здатність моделювати суб'єктивний час персонажів. Герої художнього твору сприймають час по-різному: для когось він «летить», для когось «зупиняється», іноді спогади героїв створюють ефект часової ретроспекції. Художній текст, насичений такими суб'єктивними маркерами («здавалося, минула вічність», «день тягнувся нескінченно»), надає читачеві змогу глибше зануритися у внутрішній світ персонажів, зрозуміти їх психологічний стан, переживання та мотиви поведінки.

Темпоральна лексика також бере участь у формуванні жанрової своєрідності твору. Для історичного роману характерне поєднання конкретних дат і ширших історичних періодів, що сприяє створенню масштабного хронотопу. Для пригодницького роману важливою є динаміка часу, часті часові переходи, зміна темпу подій. Фабульна специфіка твору визначає характер використання темпоральних одиниць, що підтверджує їх жанротвірну функцію.

Усе це дає підстави стверджувати, що темпоральна лексика є не лише спрямованим засобом позначення часу, а повноцінною структурною, семантичною й художньою категорією, яка формує смислову наповненість і композиційний каркас твору. Саме її функціонування в межах хронотопу

забезпечує цілісність художнього світу та поглиблює читачеві сприйняття історичних подій, світогляду персонажів та авторського задуму.

Висновки до розділу 1

Розгляд теоретичних основ дослідження темпоральної лексики дав змогу визначити її місце і функціональне значення у структурі художнього тексту, а також окреслити методологічні орієнтири для подальшого аналізу роману Спиридона Черкасенка *«Пригоди молодого лицаря»*.

Ми з'ясували, що темпоральна лексика є особливим пластом мовних одиниць, пов'язаних із відображенням категорії часу. Її функції у художньому тексті багатопланові: від структурно-композиційних (організація сюжетного розгортання, позначення часових меж подій) до стилістичних та естетичних (створення образності, передача емоційного забарвлення, формування ритму оповіді).

Увагу зосереджено на особливостях темпоральної організації історичного роману. Виявлено, що саме часова перспектива визначає характер зображуваних подій, їхню логічну послідовність та емоційне сприйняття. В історичній прозі темпоральність набуває додаткової функції – вона не лише структурує текст, а й відтворює дух епохи, створює ілюзію достовірності та автентичності художнього світу.

Розглянуто лексико-стилістичні засоби вираження часу в українській літературній мові. До них належать календарна та добова лексика, хронологічні формули, архаїзовані та поетичні позначення часу, метафоричні образи. Їхнє функціонування у художньому тексті сприяє не лише точності часових орієнтирів, а й надає оповіді виразності, символічної глибини та художньої повноцінності.

Показано, що темпоральна лексика є потужним засобом створення історичної атмосфери. Завдяки їй автор здатний реконструювати мовну картину минулого, відтворити особливості ментальності та світогляду певної доби, а також посилити художню переконливість і достовірність зображення.

Отже, розділ 1 дозволив обґрунтувати, що темпоральна лексика у художньому творі виконує ключову роль як у структурній організації тексту, так у його стилістичному наповненні. Саме вона виступає одним із головних чинників, що забезпечують відтворення історичного колориту, формування художнього хронотопу та створення цілісного образу епохи. Ці теоретичні положення стали основою для подальшого аналізу мовностилістичних особливостей роману Спиридона Черкасенка та визначення його потенціалу у шкільному вивченні.

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ МОВОСТИЛЮ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА В РОМАНІ «ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ»

2.1. Жанрова специфіка та художні особливості роману

Роман Спиридона Черкасенка *«Пригоди молодого лицаря»* належить до історико-пригодницької прози, що поєднує елементи художнього відтворення минулого з динамічним сюжетом і романтичними мотивами. Жанрова своєрідність твору визначається поєднанням історичної достовірності та художньої умовності, що дозволяє авторові не лише реконструювати події минулої епохи, а й створити цілісний образ середньовічного світу.

Історична основа твору. У центрі роману – змалювання певного історичного часу з його соціально-політичними й культурними реаліями. Автор звертається до минулого, прагнучи передати атмосферу доби, відтворити специфіку світогляду, моральні орієнтири та цінності тогочасного суспільства. У романі згадуються характерні для епохи реалії: обладунки, мечі, списи, щити, герби, турніри, військові походи, посвята в лицарі, що надає оповіді історичної переконливості. Такі деталі формують підґрунтя для сприйняття твору як художньої реконструкції минулого [43, с. 9].

Пригодницька складова. Поряд із відтворенням історичної дійсності значну роль відіграє пригодницька лінія сюжету. Центральним мотивом стають випробування персонажа, його шлях формування, подолання небезпек, зіткнення з ворогами, пошук власного місця в житті. Така динамічність наративу надає роману захопливості й робить його цікавим не лише з точки зору пізнання історії, а й як літературний твір із гострим сюжетом.

Саме такі епізоди формують напружений сюжет і підтримують високу динаміку оповіді, що є характерною ознакою пригодницького жанру.

Риси романтизму й ідеалізації. У романі відчутні елементи романтизму, притаманні українській літературі початку ХХ століття. Персонажі наділяються високими моральними якостями, вони виступають носіями ідеалів честі,

мужності, відданості. Водночас у творі присутня ідеалізація середньовічного лицарства, що створює особливу атмосферу героїзму й шляхетності. Такий підхід відповідає загальним тенденціям літератури цього періоду, коли історична тематика часто поєднувалася з виховними завданнями.

Ідеалізація лицарства простежується в піднесеному зображенні подвигів, описах благородних учинків, контрастному протиставленні героя жорстоким, підступним чи зрадливим персонажам. Така художня опозиція підсилює героїко-романтичне звучання твору і створює атмосферу високих ідеалів.

Стилістичні особливості. Мовостиль роману відзначається поєднанням архаїчної та нейтральної лексики. Для створення історичного колориту Черкасенко використовує історизми й архаїзми, пов'язані з військовою справою, соціальними статусами й календарним часом (назви частин доби, стародавні позначення часу, згадки про свята, обрядові дні, воєнні роки).

Активно функціонують темпоральні маркери: вказівки на «давні часи», «лихоліття», «часи воєн», «перед битвою», «на світанку», «з настанням ночі», «після довгих поневірянь», які структурують події та формують відчуття історичної дистанції.

Описові фрагменти повільної дії (змальовування замків, природи, таборів, середньовічного побуту) чергуються з динамічними сценами боїв і втеч, що свідчить про варіативну організацію художнього часу в романі.

Поєднання пізнавальної та виховної функцій. Роман *«Пригоди молодого лицаря»* має не лише художню, а й дидактичну спрямованість. Автор через образи героїв формує у читача уявлення про моральні чесноти, притаманні добі: відданість батьківщині, вірність ідеалам, готовність до самопожертви. У такий спосіб твір виконує виховну функцію, наближаючи історичне минуле до сучасного читача й актуалізуючи його значення [16, с. 13].

Отже, жанрова специфіка роману Черкасенка визначається поєднанням історичної й пригодницької ліній, романтичних ідеалізацій та виховної настанови. Художні особливості твору – використання архаїчної й темпоральної лексики, символіки часу, поєднання динамічного сюжету з

глибоким історичним колоритом – роблять його знаковим зразком української історико-пригодницької прози початку XX століття.

2.2. Темпоральна лексика у романі: тематико-семантична класифікація

Темпоральна лексика у романі С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» становить важливий пласт мовного матеріалу, що дозволяє не лише відтворити історичну добу, а й передати емоційно-стильові акценти, характерні для художнього бачення автора. Завдяки системі часових позначень формується своєрідний художній хронотоп, у якому поєднуються історична достовірність і романтична умовність.

Аналізуючи лексику з часовим значенням, можна здійснити її тематико-семантичну класифікацію, яка охоплює кілька основних груп [44, с. 13].

Календарно-хронологічна лексика

Ця група слів відтворює природний і календарний ритм життя персонажів. У романі зустрічаються як звичні назви місяців і сезонів («січень», «березень», «літо», «зима»), так і обрядово-релігійні позначення часу («на Юрія», «на Спаса», «у різдвяні морози»).

- Їхня функція – закріпити події в певних часових рамках, підкреслити залежність людини середньовічної доби від природних і календарних циклів.
- Така лексика наближає текст до автентичності, адже календар і церковний рік у той час були важливими орієнтирами у житті громади.

Лексика добових циклів. Назви частин доби («ранок», «день», «вечір», «ніч», «світанок», «північ») активно використовуються Спиридоном Черкасенком як для часової локалізації подій, так і для створення образної символіки.

- «Ніч» у романі часто асоціюється з небезпекою, засідками, таємницями.
- «Світанок» подається як символ оновлення та надії, початку нового етапу.
- «Вечір» пов'язується з роздумами, смутком або завершенням певного відрізка дії.

Отже, добові часові позначення не лише задають сюжетні межі, а й надають тексту емоційно-символічного забарвлення [6, с. 26].

Історико-хронологічна лексика. Особливу роль у романі відіграють назви історичних епох, подій та явищ: «княжа доба», «часи козацькі», «руїна», «століття».

- Вони виконують функцію історичних маркерів, що занурюють читача у конкретну dobu, створюють ілюзію достовірності.
- Саме завдяки цій лексиці роман набуває рис історичної прози: художня вигадка переплітається з відтворенням історичних реалій.
- Для Черкасенка важливо, щоб читач сприймав розповідь як таку, що «могла відбутися» у певних історичних координатах.

Лексика тривалості та послідовності часу. Ця група охоплює слова, що виражають часові відрізки, тривалість та хронологічну послідовність: «мить», «година», «доба», «тиждень», «рік», «віки», а також усталені вирази «з давніх-давен», «відтоді», «з того часу».

- Такі одиниці забезпечують динамічність сюжету, показуючи розвиток подій у часі.
- Вони також підкреслюють контраст між швидкоплинністю людського життя та тривалістю історичних процесів.

Символічно-метафорична темпоральна лексика. Важливу частину тексту становлять метафоричні позначення часу, що відображають авторське бачення історії: «золота доба», «чорні роки», «ранок життя», «осінь віку».

- Такі образи не лише позначають конкретний відрізок часу, а й передають емоційну оцінку історичного періоду.
- У романі символічні вирази створюють поетичну історичну атмосферу, надаючи оповіді філософського звучання.

Індивідуально-авторські утворення. Черкасенко також використовує власні словесні конструкції та стилістичні варіації для вираження часу, що формує його індивідуальний мовостиль. Такі одиниці не завжди можна віднести до загальноприйнятих лексичних груп, але вони збагачують текст і підкреслюють художню майстерність письменника [11, с. 31].

Темпоральна лексика у романі «Пригоди молодого лицаря» охоплює кілька семантичних пластів: від конкретних календарних назв до метафоричних образів. Її використання можна систематизувати у п'ять основних груп (календарна, добово-циклічна, історико-хронологічна, лексика тривалості, символічна) з додаванням авторських інновацій.

Завдяки такій різноманітності часових позначень письменник:

- створює історичну достовірність,
- формує емоційно-образну атмосферу епохи,
- забезпечує динаміку оповіді,
- підкреслює індивідуальний мовний стиль.

Отже, темпоральна лексика стає одним із провідних засобів формування художньої структури роману та важливим маркером його історико-пригодницького жанру.

2.3. Використання архаїзмів та історизмів як засобів передачі часу

Одним із важливих аспектів темпоральної організації роману С. Черкасенка *«Пригоди молодого лицаря»* є використання архаїзмів та історизмів, які забезпечують автентичність зображуваної доби та створюють ефект «історичної дистанції». Завдяки цим мовним засобам письменник не лише відтворює реалії минулого, а й формує специфічний художній колорит, що дозволяє читачеві відчувати дух епохи.

Архаїзми як стилістичний засіб. Архаїзми – це слова та вирази, що вийшли з активного вжитку, але використовуються в художній літературі для стилізації мовлення або відтворення стародавнього колориту. У романі Черкасенка вони виконують такі функції:

1. Стилiзацiйна – вiдтворюють мовну атмосферу минулого («отрок», «грамота», «челядь»).
2. Емоцiйно-експресивна – надають тексту пiднесеного, урочистого звучання («воевода», «меч духовний»).

3. Темпорально-маркерна – нагадують читачеві, що події відбуваються в іншій історичній добі.

Архаїзми у творі часто використовуються в описах побуту, одягу, зброї, а також у репліках персонажів, що створює відчуття природності мовлення героїв [1, с. 29]. Наприклад, при описі зовнішнього вигляду воїнів згадуються «старовинні строї», «плащі», «сурми», «пергаменти», що підсилює ефект історичної стилізації.

Історизми як носії реалій епохи. Історизми – це слова, що позначають предмети, явища або інститути, які зникли з сучасного життя, але були характерними для певного історичного періоду. У романі Черкасенка вони особливо важливі, адже без них неможливо передати специфіку зображуваної доби. Серед прикладів:

- назви соціальних станів («боярин», «дружинник», «кмет»);
- назви військових атрибутів («кольчуга», «шолом», «арбалет»);
- позначення адміністративних і судових інституцій («віче», «грамота князя», «тиун»).

Історизми виконують у романі реалістичну функцію – вони занурюють читача у світ середньовічної України, дають змогу відчувати історичну конкретику подій.

Щодо поєднання архаїзмів та історизмів, то у художньому стилі С. Черкасенка обидві групи лексики тісно переплетені. Архаїзми додають оповіді високого, майже епічного звучання, тоді як історизми закріплюють за текстом ознаки достовірності. Їхнє поєднання створює ефект «мовної реконструкції», коли художній твір водночас звучить піднесено і правдоподібно [1]. Наприклад, у сценах приготування до битви поєднуються високі архаїчні формули й конкретні назви обладунків, зброї та посад.

Черкасенко майстерно добирає такі одиниці: вони не перевантажують текст, не ускладнюють сприйняття, а навпаки – органічно вплітаються у мовленнєву тканину роману.

Темпоральна функція архаїзмів та історизмів

Використання цих лексичних засобів у романі виконує низку темпоральних завдань:

1. Фіксація історичної епохи – назви предметів, понять і явищ чітко вказують на середньовічний контекст.
2. Створення атмосфери часу – архаїзми й історизми формують особливий колорит, завдяки якому читач ніби занурюється в епоху.

Відтворення ментальності та світогляду персонажів – через стародавні слова передається спосіб мислення, характерний для минулого[33; 31].

Архаїзми та історизми в романі «Пригоди молодого лицаря» є не просто мовними прикрасами, а повноцінними засобами передачі часу. Вони забезпечують історичну достовірність, поглиблюють образність тексту та створюють у читача відчуття безпосередньої причетності до описуваної доби. Завдяки цим лексичним засобам С. Черкасенко майстерно поєднує художній вимисел з історичною реальністю, що дозволяє його роману одночасно бути захопливим пригодницьким твором і зразком літературної реконструкції минулого.

2.4. Взаємодія книжної та розмовної лексики у відтворенні історичної епохи

Мовостиль Спиридона Черкасенка у романі «Пригоди молодого лицаря» вирізняється вмінням поєднувати різні пласти української лексики, що надає текстові особливої багатогранності. Одним із найвиразніших способів створення історичної атмосфери в романі є гармонійна взаємодія книжної та розмовної лексики. Таке поєднання не лише забезпечує достовірність художньої реконструкції минулого, але й дозволяє авторові максимально наблизити текст до читача, зробити його емоційно живим і художньо переконливим.

Книжна лексика у романі має передусім піднесене, урочисте звучання. Вона проявляється у описах героїчних вчинків персонажів, у розповідях про

битви, у характеристиках духовних пошуків героїв. Саме завдяки книжним словам і виразам, Спиридон Черкасенко наближає свій твір до традицій стародавньої літописної та хронікальної прози. Читач відчуває присутність особливої стилістичної інтонації, що асоціюється з давніми рукописами, в яких історія подавалася не лише як перелік подій, а як урочиста розповідь про долю народу. Наприклад, такі слова, як «доблесть», «слава», «обітниця», «летописець», підкреслюють епічність оповіді та створюють відчуття високого стилю. Через них передається не лише зміст, а й певний світогляд, властивий минулим епохам, коли книжна мова мала авторитет і сакральний характер [5, с. 34]. До книжної лексики, що створює піднесений, епічний тон оповіді, належать також такі сполучення, як: «лицарська честь», «священний обов'язок», «висока честь», «доля народу», «браття по зброї», «вірність присязі», «божа воля», «звитяжний шлях», які посилюють патетичність та історичну урочистість зображення подій.

Поряд із книжною лексикою в романі широко використовується розмовна. Вона звучить у діалогах персонажів, у відтворенні побутових сцен, у передачі народних уявлень та емоцій. Розмовна мова у творі насичена простими словами та зворотами, які надають текстові життєвої правдивості. Тут зустрічаємо лексику повсякденного вжитку, таку як «хата», «вечеря», «сусід», «парубок». Вона допомагає занурити читача в атмосферу повсякденного життя тогочасного суспільства. Емоційно забарвлені слова на кшталт «лютує», «сердега», «погомоніти» розкривають характери персонажів, їхні настрої, психологічний стан. У деяких випадках автор вдається й до просторічних елементів, особливо у мовленні другорядних персонажів, що дозволяє підкреслити соціальні відмінності та створити багатобарвну картину суспільства [49, с. 31].

Особливість стилю Черкасенка полягає не у протиставленні цих двох мовних пластів, а у їхній органічній взаємодії. У розлогіх описах та оповідних частинах переважає книжна лексика, що задає загальний урочистий тон і наголошує на значущості історичних подій. Натомість у діалогах персонажів автор свідомо надає перевагу розмовним елементам, що відтворюють природну

стихію народного мовлення. Це створює враження автентичності, наближає героїв до читача та робить оповідь багатовимірною. Отже, книжна й розмовна лексика взаємодоповнюють одна одну: перша підносить оповідь до рівня епічності, а друга вкорінює її у реалії повсякденного життя.

Важливо наголосити, що таке поєднання лексичних пластів має й чіткий темпоральний вимір. Книжна лексика вказує на віддаленість подій, створює ефект історичної дистанції, тоді як розмовна робить цю давню епоху зрозумілою і близькою для сучасного читача. Іншими словами, перша формує історико-культурний фон, а друга оживлює його, наповнюючи конкретними голосами, емоціями й ситуаціями. У результаті виникає своєрідний «мовний хронотоп», де історичне минуле не виглядає чужим або застиглим, а постає живим і динамічним.

Отже, взаємодія книжної та розмовної лексики в романі «Пригоди молодого лицаря» є одним із ключових засобів створення художньої достовірності й історичного колориту. Вона дозволяє одночасно підкреслити велич подій і передати їхню людську, життєву основу. Саме завдяки такому поєднанню мовних стилів роман Спиридона Черкасенка зберігає баланс між історичною реконструкцією та художнім вимислом, роблячи минуле переконливим, а образи персонажів – живими й зрозумілими.

Висновки до розділу 2

Аналіз мовостилю Спиридона Черкасенка в романі «Пригоди молодого лицаря» дозволяє стверджувати, що автор створює оригінальну й багатопланову художню систему, в основі якої лежить поєднання історичної достовірності та художньої вигадки. Жанрова специфіка твору поєднує риси історичного роману та пригодницької оповіді, що зумовлює динаміку сюжету й одночасно вимагає особливої уваги до мовної стилізації.

Одним із ключових засобів формування історичного колориту є темпоральна лексика. Її тематико-семантична класифікація засвідчила багатство й різноманітність часових позначень – від календарних і добових

найменувань до символічно-метафоричних виразів. Саме завдяки цим мовним одиницям у романі вибудовується художній хронотоп, де реальні часові координати поєднуються з емоційно-образним сприйняттям часу.

Важливою складовою мовостилю Черкасенка є використання архаїзмів та історизмів. Вони не лише відтворюють історичні реалії, а й створюють ефект «мовної реконструкції» минулого, надають оповіді урочистості та достовірності. Такі слова функціонують як темпоральні маркери, які чітко закріплюють події в певному історичному контексті.

Не менш значущим у формуванні стилю є поєднання книжної та розмовної лексики. Книжні елементи забезпечують урочисто-епічне звучання оповіді, тоді як розмовні відтворюють живу стихію народного мовлення, роблять образи персонажів переконливими й наближеними до читача. Ця взаємодія дозволяє авторові створити мовну палітру епохи, де співіснують традиції літописної книжності та повсякденне мовлення.

Отже, мовостиль Спиридона Черкасенка в романі «Пригоди молодого лицаря» формується на перетині кількох складових: жанрової специфіки історико-пригодницької прози, багатого спектра темпоральної лексики, цілеспрямованого використання архаїзмів та історизмів, а також гармонійного поєднання книжної й розмовної лексики.

У мовленні другорядних персонажів трапляються також елементи просторіччя та народнорозмовної стихії: «та дурня», «біс забирай», «щоб мені пусто було», «ой горе ж мені», «тікай, поки цілий», «ані слова більше», які підкреслюють соціальне походження героїв та посилюють реалістичність зображення.

Такі поєднання, як «доля народу», «давні літа», «старі звичаї», «від діда-прадіда», «ще з княжих часів», «з дідівської землі», вербалізують зв'язок поколінь і слугують додатковими маркерами минулого часу.

РОЗДІЛ 3.
МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОЇ
ЛЕКСИКИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

3.1. Дидактичні основи аналізу темпоральної лексики в художньому тексті

Вивчення темпоральної лексики у профільній школі має не лише суто лінгвістичне, а й важливе виховне та культурологічне значення. Адже часова лексика в художньому творі виконує складні функції: структурує сюжет, відтворює історичну атмосферу, передає авторське бачення перебігу подій. Залучення учнів до аналізу цих мовних одиниць сприяє формуванню їхнього мовного чуття, розвиває здатність до інтерпретації тексту та допомагає осмислювати історико-культурні процеси через призму літератури.

Крім того, робота з темпоральною лексикою сприяє активізації пізнавального інтересу учнів. Старшокласники отримують можливість не просто читати художній текст, а «прочитувати» в ньому часові маркери, розшифровувати авторську модель історичного розвитку й помічати, як слова на позначення часу впливають на сприйняття подій. Такий підхід перетворює учнів із пасивних читачів на активних дослідників тексту, що особливо важливо в умовах профільної школи, орієнтованої на формування аналітичного мислення.

Дидактичні основи аналізу темпоральної лексики передбачають врахування кількох важливих положень. Насамперед, необхідно виходити з того, що мова художнього твору є не тільки засобом передачі змісту, а й художньою формою, яка несе естетичне навантаження. Тому розгляд часових позначень має відбуватися не ізольовано, а у взаємозв'язку з образною системою твору, його жанровою специфікою та історико-культурним контекстом [42, с. 31]. У практиці викладання доцільно використовувати поетапний аналіз темпоральної лексики. На першому етапі учні виявляють часові маркери у тексті (слова й словосполучення на зразок «у давні часи», «того ж дня», «від світанку до сутінків», «на другий рік»). На другому – визначають їх тип (конкретний, узагальнений, символічний). На третьому – аналізують функцію цих одиниць у розгортанні сюжету, створенні настрою, підкресленні історичної дистанції. Така послідовність сприяє системності та глибшому усвідомленню мовних явищ.

У навчальному процесі важливо звертати увагу на багатофункціональність темпоральної лексики. Учні повинні усвідомлювати, що час у художньому тексті не лише окреслює хронологічні межі, а й виконує символічну, психологічну, іноді навіть філософську функцію. Так, у романі С. Черкасенка *«Пригоди молодого лицаря»* добові позначення («ніч», «світанок», «вечір») відтворюють не лише послідовність подій, але й створюють емоційний настрій, акцентують увагу на зміні стану персонажів чи поворотних моментах у сюжеті.

Крім добових позначень, у романі можуть бути задіяні й ширші часові орієнтири: пори року, роки, десятиліття, вказівки на «стародавні часи», «княжу добу», «роки лихоліття». Робота з такими одиницями дозволяє показати учням різні рівні художнього часу: від локального (один день, одна ніч) до історико-епохального (ціла доба, ціле покоління). Це, у свою чергу, допомагає сформувати у школярів уявлення про багатовимірність темпоральної організації художнього тексту.

Ще одним методичним аспектом є зв'язок темпоральної лексики з історичними реаліями. Оскільки роман має історико-пригодницький характер, аналіз часових найменувань дозволяє учням глибше зрозуміти специфіку зображуваної епохи, співвіднести літературний матеріал із історичними знаннями. Так забезпечується міжпредметна інтеграція – поєднання літератури з історією, культурологією, навіть філософією. У межах міжпредметної інтеграції вчитель може запропонувати учням порівняти темпоральні орієнтири в художньому творі з реальними історичними датами та подіями, зафіксованими в підручниках з історії. Наприклад, учні можуть створити таблицю або «стрічку часу», де умовний художній час роману буде співвіднесений з історичною хронологією. Така діяльність розвиває історичне мислення та вміння співвідносити художній вимисел із документальною реальністю.

Особливу роль у методиці відіграє порівняльний аналіз різних груп темпоральної лексики. Учні можна пропонувати завдання з класифікації часових позначень: добових, календарних, історико-хронологічних,

символічних. Така робота сприяє розвитку навичок системного мислення, формує здатність бачити художній текст як багаторівневу структуру, де кожен елемент має певне значення [43, с. 34].

Ефективним є також використання інтерактивних методів: групової роботи, дискусій, рольових ігор. Наприклад, учням можна запропонувати уявити себе літописцями певної епохи та створити короткий текст, у якому вони мають використати вивчені темпоральні маркери. Це сприяє не лише закріпленню теоретичних знань, а й розвитку творчих здібностей та мовленнєвої компетентності.

Важливою дидактичною засадою є й розвиток інтерпретаційних умінь учнів. Використовуючи приклади темпоральної лексики, вчитель може спонукати старшокласників до роздумів над тим, як час впливає на долю персонажів, як він структурує їхні вчинки, як пов'язується з історичними процесами. Такі питання не лише розширюють знання про літературу, а й формують у школярів уміння аналізувати текст у широкому культурному контексті.

Не менш суттєвим є аспект формування ціннісного ставлення до часу. Через роботу з художнім текстом учні вчаться осмислювати час не лише як зовнішній вимір життя, а й як важливу філософську категорію. Це допомагає виховувати повагу до історії, відповідальність за сучасність і майбутнє.

Методично доцільним є також залучення письмових видів діяльності: аналітичних міні-есе, творчих робіт, порівняльних характеристик. У процесі виконання таких завдань учні вчаться самостійно виділяти темпоральну лексику, аналізувати її функції та формулювати власні висновки. Це формує не лише лінгвістичні навички, а й загальну академічну культуру письма, що є важливою складовою профільного навчання.

Отже, дидактичні основи аналізу темпоральної лексики в художньому тексті базуються на кількох принципах: поєднанні лінгвістичного та літературознавчого підходів, інтеграції літератури з історією та культурологією, розвитку інтерпретаційних і ціннісних умінь школярів. Такий підхід дозволяє

не лише навчати аналізу мовного матеріалу, а й формувати цілісне гуманітарне світобачення, що є особливо важливим у профільній школі [1, с. 23].

3.2. Методика вивчення мовностилістичних особливостей роману С. Черкасенка

Вивчення мовностилістичних особливостей роману Спиридона Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» у профільній школі передбачає поєднання літературознавчого та лінгвістичного аналізу, що дає змогу не лише розкрити художню своєрідність твору, а й сформувати в учнів навички цілісного осмислення літературного тексту. Методика роботи повинна бути спрямована на активізацію пізнавальної діяльності старшокласників, розвиток їхнього **критичного мислення**, вміння працювати з мовними фактами та інтерпретувати художні образи.

Окрім цього, доцільним є використання проблемно-пошукових запитань, що спонукають учнів самостійно аналізувати мовний матеріал. Наприклад: які слова на *позначення часу найчастіше трапляються в романі? Чи можна за допомогою мовних засобів визначити емоційний стан героя або напруженість подій? Як за допомогою лексики часу автор передає зміну поколінь або історичних періодів?* Такі запитання сприяють розвитку аналітичного мислення й поглибленому розумінню тексту.

Передусім важливо наголосити, що роман Спиридона Черкасенка має подвійний характер: із одного боку, це історико-пригодницький твір, у якому важливу роль відіграє сюжетна динаміка; з іншого – це глибоко стилізований текст, у якому значне місце відведене архаїчній лексиці, темпоральним маркерам, книжним і розмовним елементам. Тому методика його вивчення має охоплювати як жанрово-композиційний аналіз, так і лінгвостилістичне дослідження.

Під час вивчення жанрово-стилістичних особливостей твору учням можна запропонувати визначити, які мовні засоби підсилюють пригодницький

елемент (динамічні дієслова, короткі репліки, напружені діалоги), а які – історичний (архаїзми, історизми, урочисті звороти). Наприклад, у сценах бою або переслідування переважають короткі, енергійні конструкції та дієслова руху («кинувся», «схопився», «помчав»), тоді як в описах історичного тла вживаються книжні й архаїчні слова («княжий град», «воєвода», «дружина»), що уповільнює ритм і надає оповіді епічності.

Одним із ключових аспектів роботи є аналіз темпоральної лексики. Учням доцільно пропонувати завдання на виявлення й систематизацію часових маркерів у тексті: позначення доби, пір року, історичних подій, символічних часових образів. Така діяльність сприяє не лише розширенню словникового запасу, а й формує у школярів уміння бачити, як через мовні засоби відтворюється історична епоха [38, с. 20].

Так, під час аналізу учні можуть виписувати та групувати приклади темпоральної лексики: назви частин доби («світанок», «ніч», «надвечір'я»), пори року («осінь», «зима», «літо»), часові орієнтири («того ж дня», «через тиждень», «опісля», «з давніх літ»), а також узагальнені символічні образи («золота пора», «чорні часи», «роки лихоліття»). На основі цих прикладів можна запропонувати учням визначити, у яких епізодах темпоральна лексика виконує описову функцію, а в яких – емоційно-символічну.

Наступним важливим напрямом є робота з архаїзмами та історизмами. У процесі аналізу учні можуть зіставляти значення застарілих слів із сучасними відповідниками, простежувати, яку стилістичну роль вони відіграють у тексті. Подібні вправи не лише збагачують лексичні знання школярів, а й виховують відчуття історичної спадкоємності мови, формують інтерес до її еволюції.

Для закріплення матеріалу учням можна запропонувати практичні вправи, наприклад: добрати сучасні відповідники до слів «князь», «воєвода», «кольчуга», «гридень», «дружинник»; пояснити значення понять «віче», «грамота», «десятина»; визначити, у яких ситуаціях автор використовує застарілу лексику – в описах, авторській мові чи в мовленні героїв. Така робота поглиблює розуміння ролі історизмів як маркерів епохи.

Не менш продуктивним є аналіз поєднання книжної та розмовної лексики. Для цього можна організовувати порівняльні спостереження над різними стилістичними шарами тексту: урочистими авторськими описами та живими діалогами персонажів. Такий підхід дозволяє учням зрозуміти, як саме мова створює ефект історичної достовірності, одночасно залишаючись близькою й зрозумілою сучасному читачеві.

Зокрема, учні можуть порівнювати урочисті книжні слова («честь», «доблесть», «звитяга», «подвиг») із розмовними («хлопець», «побратим», «мотаймо звідси», «що ж воно буде»). Таке зіставлення наочно демонструє, як змінюється стилістичне звучання тексту: книжна лексика створює піднесений тон, тоді як розмовна додає природності та життєвості. Учні можуть визначати, у яких епізодах переважає той чи інший пласт і як це впливає на сприйняття героїв.

У методиці вивчення роману доцільно застосовувати й прийоми творчодослідницької роботи: складання стилістичних таблиць, добір цитат із темпоральною лексикою, написання есе з інтерпретацією образу часу в романі. Такі завдання активізують самостійну діяльність старшокласників і допомагають їм відчувати себе дослідниками художнього тексту [19].

Додатково ефективними є завдання на реконструкцію тексту: учням пропонується переписати невеликий уривок, замінивши архаїчну лексику сучасною, а потім – порівняти стилістичний ефект обох варіантів. Це наочно демонструє значення мовностилістичних засобів для створення історичного колориту й допомагає краще усвідомити авторський задум.

Особливої уваги заслуговує інтеграція літератури та історії. Учні можуть зіставляти художні описи з реальними історичними фактами, досліджувати, наскільки авторська мова відтворює дух епохи. Це сприяє формуванню цілісного гуманітарного мислення, коли мова сприймається не лише як інструмент комунікації, а як культурний феномен.

Важливу роль відіграє й групова форма роботи, під час якої учні досліджують різні аспекти мовного оформлення роману: одна група аналізує

темпоральну лексику, інша – архаїзми, третя – стилістику діалогів. Результати обговорюються колективно, що сприяє формуванню комунікативних навичок і навчає аргументовано висловлювати власну думку щодо мовних особливостей художнього твору [6, с. 26].

Отже, методика вивчення мовностилістичних особливостей роману С. Черкасенка в профільній школі повинна ґрунтуватися на комплексному підході: поєднанні аналізу темпоральної лексики, архаїзмів та історизмів, дослідженні стилістичних шарів мови та застосуванні інтегративних методів навчання. Такий підхід не тільки розкриває учням красу й багатство української літературної мови, але й формує навички наукового аналізу, розвиває культурну компетентність і сприяє глибшому розумінню національної історико-літературної спадщини.

3.3. Практичні завдання для аналізу темпоральної лексики у школі

Практична робота з темпоральною лексикою в школі має важливе значення, адже вона допомагає учням не лише засвоїти теоретичні знання, а й застосувати їх на практиці, розвиває навички роботи з текстом, уміння інтерпретувати мовні одиниці та робити власні висновки. Особливої ваги такі завдання набувають у профільній школі, де від учнів очікується глибший рівень аналітичного мислення та здатність поєднувати літературознавчі й лінгвістичні знання.

Крім того, робота з темпоральною лексикою сприяє формуванню в учнів історичної та культурної чутливості, адже часові маркери в романі С. Черкасенка тісно пов'язані з подіями національної історії. Аналізуючи такі мовні одиниці, школярі не просто вивчають художній текст, а й осмислюють його в ширшому історико-культурному контексті.

Методика організації вправ повинна бути різнорівневою – від простих завдань на пошук і класифікацію до складних інтерпретаційних і творчих робіт. Це дозволяє забезпечити поступове занурення учнів у проблематику, стимулює

їхню дослідницьку активність та формує вміння бачити в художньому тексті не лише сюжет, а й мовні особливості, які його структурують [15, с. 23]. Наприклад, на початковому етапі учні виконують репродуктивні завдання (підкреслити темпоральні слова, виписати їх у зошит), на середньому — аналітичні (визначити їхню функцію в контексті, пояснити стилістичну роль), а на завершальному — творчі та дослідницькі (написати власний текст із використанням темпоральних маркерів або проаналізувати окремий епізод роману).

Приклади практичних завдань:

1. Вправи на пошук і виділення темпоральної лексики. Учням пропонується знайти в уривках із роману С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» слова й словосполучення, які позначають час (наприклад: «світанок», «передвечір'я», «минуле літо»). Такі завдання формують уважність до тексту й розвивають мовне чуття.

Крім окремих слів, учні повинні звертати увагу і на цілі часові конструкції, наприклад: «коли сонце тільки почало сходити», «минали довгі роки», «у ті далекі часи», «того самого вечора». Це допомагає усвідомити, що темпоральність у тексті передається не лише окремими словами, а й синтаксичними конструкціями.

2. Класифікація часових позначень. Учні групують знайдену лексику за семантичними категоріями: добові, календарні, історико-хронологічні, символічні. Це сприяє систематизації знань та формує навички роботи з класифікаціями.

Щоб зробити це завдання більш наочним, можна запропонувати учням оформити результат у вигляді таблиці:

Добові позначення – ранок, день, ніч, світанок

Календарні – весна, осінь, Різдво, Великдень

Історичні – княжі часи, татарські навали, доба воєн

Символічні – «темні часи», «золота пора», «час випробувань»

Така візуалізація сприяє кращому запам'ятовуванню й розумінню функціонування темпоральної лексики.

3. Зіставлення історичних і художніх часових маркерів. Завдання передбачає аналіз того, як художні часові позначення співвідносяться з реальними історичними подіями. Учні можуть працювати в парах чи групах, співвідносячи текст роману з матеріалами з історії України.

4. Інтерпретаційні завдання. Старшокласникам пропонується визначити, яке емоційне або символічне значення має певне темпоральне слово в контексті (наприклад, «ніч» як символ небезпеки чи таємниці, «ранок» як символ відродження). Це допомагає розвивати вміння бачити підтекст і художню функцію мовних одиниць.

Окрім цього, учням можна запропонувати пояснити, як темпоральні образи впливають на формування настрою епізоду. Наприклад, «тривала ніч» може посилювати відчуття страху або невідомості, тоді як «ранкове сонце» — створювати відчуття надії й оновлення.

5. Творчі вправи. – Написати коротке есе «Образ часу в романі С. Черкасенка».

– Скласти власний словничок темпоральної лексики, використаної в романі, з поясненням її значення. – Створити порівняльну таблицю: «Темпоральні позначення в романі та їхні сучасні відповідники».

Також до творчих завдань можна додати складання невеликого художнього опису (5–7 речень) із використанням щонайменше п'яти темпоральних маркерів у стилі С. Черкасенка. Це сприятиме глибшому розумінню авторського стилю та розвитку власних мовленнєвих умінь учнів.

6. Проєктні завдання. Учням можна запропонувати підготувати міні-дослідження або презентацію на тему «Як темпоральна лексика допомагає створити історичну атмосферу роману». Така робота поєднує індивідуальну та групову діяльність, розвиває навички публічного виступу й наукової аргументації [41, с. 39].

Організація практичних завдань сприяє формуванню цілісної компетентності учнів: вони вчаться працювати з текстом як із багат шаровою структурою, аналізувати мовні одиниці, розуміти їхню стилістичну функцію й художню роль. Завдяки цьому школярі сприймають роман С. Черкасенка не лише як історико-пригодницьке читання, а й як цінний мовний і культурний артефакт.

Використання таких завдань робить навчальний процес більш динамічним та інтерактивним. Учні не виступають пасивними слухачами, а стають активними учасниками аналізу: вони досліджують текст, аргументують власні висновки, порівнюють різні точки зору та презентують результати своєї роботи.

Отже, практичні завдання з аналізу темпоральної лексики забезпечують інтерактивність навчального процесу, активізують пізнавальну діяльність і створюють умови для творчого самовираження старшокласників. Вони виступають ефективним інструментом формування літературознавчих та лінгвістичних компетентностей, необхідних для профільного навчання.

3.4. Використання історичної прози у формуванні мовної та літературної компетентності учнів

Історична проза посідає важливе місце в системі шкільної літературної освіти, оскільки поєднує в собі художню цінність і пізнавальний потенціал. Вона не лише знайомить учнів із ключовими подіями минулого, але й дає змогу осмислювати їх крізь призму художнього слова. У цьому сенсі творчість Спиридона Черкасенка, зокрема його роман «Пригоди молодого лицаря», є показовим прикладом того, як історична проза може сприяти формуванню мовної та літературної компетентності школярів [50]. Завдяки живому й образному відтворенню минулого історична проза активізує читацький інтерес учнів, пробуджує у них емоційне ставлення до зображуваних подій, що значно підвищує мотивацію до навчання. Через художній текст школярі не лише отримують знання, а й переживають історію як особистісно значущу подію.

Насамперед варто зазначити, що історична проза є цінним ресурсом для збагачення мовної компетентності учнів. У таких творах використовується широкий спектр лексики: від архаїзмів та історизмів до темпоральних найменувань і художньо-образних виразів. Робота з цими мовними одиницями допомагає школярам засвоювати різні шари української мови, усвідомлювати її багатство й історичну глибину. Учні навчаються бачити стилістичні відтінки слова, розуміти різницю між книжною та розмовною лексикою, відчувати її роль у створенні художнього колориту [16, с. 27]. Наприклад, аналізуючи такі слова, як «лицар», «князь», «воєвода», «грамота», учні не лише знайомляться з лексикою минулих століть, але й усвідомлюють соціальну структуру та культурні реалії відповідної епохи. У процесі роботи над текстом вони можуть укладати тематичні міні-словники, що сприяє активному засвоєнню нової лексики.

Водночас історична проза сприяє й формуванню літературної компетентності. У процесі роботи над романом учні осягають жанрову своєрідність історико-пригодницької прози, опановують навички аналізу сюжету, композиції, системи образів. Особливу увагу можна приділяти тому, як автор створює художній хронотоп, поєднує історичні факти з художнім вимислом, як через мову розкривається національний характер та культурні особливості епохи.

Крім того, учні можуть простежити еволюцію образів упродовж твору, проаналізувати, як змінюється внутрішній світ персонажів у часовій перспективі, як історичні обставини впливають на їхній вибір і систему цінностей.

Такий підхід формує в учнів уміння сприймати літературний твір у його багатовимірності – не лише як джерело інформації про минуле, а й як складну художню систему.

Із методичної точки зору, використання історичної прози дозволяє організовувати різні форми навчальної діяльності:

- аналітичні вправи (пошук і класифікація темпоральної лексики, визначення ролі архаїзмів у тексті);
- інтерпретаційні завдання (визначення символічного значення образів часу);
- творчі проєкти (есе, презентації, дослідження історичного контексту твору);
- інтегровані уроки (поєднання літератури з історією, культурологією, філософією).

Такі види діяльності сприяють розвитку комунікативних, дослідницьких і творчих умінь учнів, а також формують навички самостійної роботи з джерелами, текстами та довідковою літературою, що є особливо важливим на етапі профільного навчання.

Отже, історична проза стає не лише предметом вивчення, а й ефективним дидактичним інструментом. Вона формує у школярів уміння аналізувати текст на різних рівнях – від лексичного до жанрово-композиційного, розвиває критичне та асоціативне мислення, сприяє виробленню ціннісного ставлення до історії й культури.

Важливим аспектом є також формування в учнів емоційно-ціннісного ставлення до національної історії. Через художні образи школярі краще усвідомлюють складність історичного розвитку, роль особистості в історії та значення збереження культурної спадщини.

Отже, використання історичної прози у профільній школі є дієвим засобом формування мовної та літературної компетентності учнів. Твори такого типу, зокрема роман С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря», дозволяють інтегрувати навчальний процес, поєднуючи мовну, літературну та культурологічну освіту, і водночас виховують у старшокласників почуття причетності до історії свого народу та відповідальності за її збереження й осмислення.

Висновки до розділу 3

Аналіз методичних підходів до вивчення темпоральної лексики у профільній школі засвідчив, що робота з цим мовним пластом має значний потенціал у розвитку як мовної, так і літературної компетентності старшокласників. У процесі дослідження доведено, що темпоральна лексика є не лише засобом організації художнього тексту, а й важливим елементом у формуванні цілісного бачення літературного твору, його історико-культурного контексту та художнього хронотопу.

Важливим результатом стало визначення дидактичних засад аналізу темпоральної лексики: інтеграція лінгвістичного та літературознавчого підходів, урахування багатфункціональності часових маркерів, зв'язок літературного матеріалу з історичними реаліями, розвиток інтерпретаційних умінь учнів. Таке поєднання сприяє формуванню системного мислення та вмінню сприймати мову як культурний феномен.

Методика вивчення мовностилістичних особливостей роману С. Черкасенка довела, що аналіз темпоральної лексики має проводитися в тісному зв'язку з вивченням архаїзмів, історизмів, поєднання книжних і розмовних елементів. Це дозволяє учням досягнути як художню своєрідність тексту, так і його історико-культурний вимір.

Особливе значення мають практичні завдання та творчі вправи, що активізують навчальний процес: пошук і класифікація темпоральних одиниць, інтерпретація символіки часу, створення власних словничків чи міні-досліджень. Такі форми роботи сприяють самостійному мисленню, формують дослідницькі навички та стимулюють інтерес до літератури.

Не менш важливим є використання історичної прози як дидактичного інструменту. Роман С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» завдяки своїй жанровій природі та мовній організації створює сприятливі умови для формування мовної та літературної компетентності учнів. Він дозволяє поєднувати навчальний процес із вихованням поваги до історії, традицій і національної культури. Отже, методичні підходи до вивчення темпоральної

лексики у профільній школі забезпечують комплексний вплив на освітній процес: розширюють знання учнів про українську мову та літературу, формують аналітичні та творчі навички, сприяють інтеграції літературної й історичної освіти. Вони підтверджують, що робота з мовностилістичними особливостями художнього твору є ефективним засобом розвитку мовної особистості старшокласників та підготовки їх до подальшого наукового чи професійного зростання.

Крім того, результати аналізу засвідчують, що системна робота з темпоральною лексикою сприяє розвитку в учнів умінь бачити часові зв'язки між подіями, осмислювати причинно-наслідкові залежності та простежувати динаміку зміни художніх образів у часовому вимірі. Це, у свою чергу, формує не лише мовну й літературну компетентність, а й історичне мислення, що є важливою складовою гуманітарної освіти.

Використання сучасних методів навчання – інтерактивних вправ, групової та проєктної роботи, елементів проблемно-пошукового навчання – значно підвищує ефективність засвоєння матеріалу та сприяє формуванню в учнів умінь самостійно здобувати знання, аналізувати інформацію й робити обґрунтовані висновки. Отже, темпоральна лексика виступає не лише об'єктом вивчення, а й інструментом формування ключових компетентностей сучасного учня.

У перспективі подальших науково-методичних розвідок доцільним є розширення кола художніх творів для аналізу темпоральної лексики, що дозволить поглибити розуміння особливостей функціонування часу в різних жанрах і стилях української літератури. Це відкриває нові можливості для вдосконалення методики викладання української мови та літератури в умовах профільної школи.

РОЗДІЛ 4. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИВЧЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

4.1. Організація та етапи педагогічного експерименту

Дослідно-експериментальна робота спрямована на перевірку ефективності розробленої методики вивчення темпоральної лексики у процесі аналізу історичного роману Спиридона Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» в умовах профільної школи. Організація експерименту передбачала поєднання теоретичних положень, викладених у попередніх розділах, із практичною апробацією запропонованих методичних підходів у навчальному процесі.

Базою експериментального дослідження став 10 клас гуманітарного профілю загальноосвітнього закладу, в якому впроваджується профільне навчання української мови та літератури. У дослідженні взяли участь 22 учні віком 15–16 років, які мають достатній рівень навчальної мотивації та зацікавлення гуманітарними дисциплінами. Вибір саме цієї вікової категорії зумовлений тим, що старшокласники здатні до свідомого аналізу мовних явищ, інтерпретації художнього тексту та виконання складніших аналітичних і творчих завдань.

Метою педагогічного експерименту було не лише встановлення рівня знань учнів щодо поняття темпоральної лексики, але й формування в них умінь і навичок її свідомого вживання, аналізу та інтерпретації в контексті художнього твору. Особлива увага приділялася здатності учнів виявляти функціональне навантаження часових одиниць, розуміти їх роль у створенні художнього хронотопу, відтворенні історичної епохи й авторського світобачення.

Основними завданнями експериментальної роботи визначено:

- діагностику початкового рівня сформованості знань про темпоральну лексику;
- з'ясування рівня сформованості умінь аналізувати мовностилістичні особливості художнього тексту;
- розробку та впровадження системи спеціально дібраних завдань і вправ;
- активізацію пізнавальної та дослідницької діяльності учнів;
- оцінку ефективності застосованих методичних прийомів.

У процесі організації експерименту дотримано таких педагогічних принципів: науковості, доступності, системності, послідовності, наочності, зв'язку навчання з практикою та міжпредметної інтеграції. Вивчення темпоральної лексики відбувалося в органічному поєднанні з аналізом композиції твору, образної системи, жанрових особливостей роману та історичного тла зображуваних подій.

Педагогічний експеримент тривав упродовж одного семестру та охоплював кілька взаємопов'язаних етапів.

Констатувальний етап передбачав виявлення вихідного рівня мовної підготовки учнів. На цьому етапі використані діагностичні методи: анкетування з метою з'ясування читацьких інтересів, тестові завдання на знання термінів (темпоральна лексика, хронотоп, архаїзм, історизм), аналіз уривка з художнього тексту, під час якого учні повинні були знайти та пояснити значення часових маркерів. Результати фіксувалися в індивідуальних картках спостережень.

Формувальний етап був основним у межах дослідження. Він передбачав систематичну роботу з текстом роману «Пригоди молодого лицаря» з використанням різних форм організації навчальної діяльності: індивідуальної, парної, групової та колективної. Навчальні заняття будувалися на основі інтерактивних методів: евристичної бесіди, мозкового штурму, роботи з інтерактивними таблицями, виконання мовностилістичних практикумів, проведення міні-досліджень. Учні вчилися не лише визначати темпоральні одиниці, а й з'ясовувати їх роль у розвитку сюжету, створенні історичного колориту й формуванні емоційно-образного тла твору.

На **контрольному етапі** здійснювалося узагальнення результатів дослідження. Було проведено повторне тестування, аналіз творчих робіт учнів (есе, мовностилістичний коментар до уривка), а також порівняльну оцінку результатів констатувального й контрольного зрізів. Отримані дані дали можливість об'єктивно оцінити рівень ефективності запропонованої методики та виявити позитивну динаміку в розвитку мовної та літературної компетентності учнів [10].

Отже, організація й поетапна реалізація педагогічного експерименту підтвердила доцільність системного підходу до вивчення темпоральної лексики на матеріалі історичного художнього твору в умовах профільної школи та засвідчила його значний освітній і виховний потенціал.

Важливим елементом організації експерименту стало також формування сприятливого навчального середовища, орієнтованого на активну дослідницьку

діяльність учнів. На початковому етапі було проведено мотиваційну бесіду, під час якої учні ознайомилися з метою майбутньої роботи, її практичним значенням та очікуваними результатами. Особливу увагу приділено усвідомленню ролі мови як засобу збереження історичної пам'яті народу та важливості вивчення часової лексики в контексті художньої літератури.

Для більшого зацікавлення учнів у процесі експериментального навчання використовувалися елементи проблемного навчання. Зокрема, їм пропонувалися запитання дискусійного характеру: «Чи можна уявити історичний роман без чітких часових орієнтирів?», «Як змінилося б сприйняття подій твору, якби автор не використовував темпоральної лексики?», «Чому саме час є одним із найважливіших складників історичної оповіді?». Такі запитання стимулювали учнів до роздумів, висловлення власних суджень і формування критичного мислення.

Крім того, під час проведення формувального етапу застосовувалися елементи міжпредметної інтеграції, зокрема з історією України. Учні виконували завдання, у яких потрібно було зіставити події роману з реальними історичними фактами, визначити, у який історичний період вони відбуваються, знайти відповідність між темпоральними вказівками в тексті та історичним календарем. Це сприяло не тільки кращому засвоєнню лексичного матеріалу, а й поглибленню історичних знань.

Особливо продуктивною виявилася робота з візуальними матеріалами: історичними ілюстраціями, схемами, картами, хронологічними таблицями. Вони допомагали учням краще уявити часовий простір роману та пов'язати лексичні одиниці з конкретною історичною епохою. Учні самостійно створювали «лінію часу» подій твору, позначаючи на ній ключові моменти сюжету разом із відповідними темпоральними маркерами (день, рік, пора року, історична доба).

Отже, констатувальний, формувальний і контрольний етапи експерименту були взаємопов'язаними й логічно послідовними, а використання різноманітних форм і методів роботи сприяло підвищенню інтересу учнів до

вивчення темпоральної лексики та усвідомленню її ролі у формуванні історичної атмосфери художнього твору.

4.2. Діагностика рівня сформованості знань про темпоральну лексику в учнів профільної школи (до експерименту)

Констатувальний етап педагогічного експерименту розпочинався з проведення діагностики, метою якої було визначення початкового рівня сформованості знань учнів про темпоральну лексику, її види, функції та особливості вживання в художньому тексті. Діагностика охоплювала учнів 10 (11) класів профільної школи та дозволила виявити не лише рівень теоретичних знань школярів, а й ступінь сформованості їхніх практичних умінь аналізувати мовні одиниці в контексті літературного твору.

Для здійснення комплексного оцінювання використано кілька взаємодоповнювальних методів: анкетування, тестування, виконання письмових завдань аналітичного характеру, а також спостереження за роботою учнів на уроці під час аналізу художнього тексту.

Анкетування мало на меті з'ясувати загальне уявлення школярів про поняття «темпоральна лексика» та їхній особистий досвід роботи з нею. Учням запропоновано відповісти на таких запитання:

- Чи знайоме вам поняття «темпоральна лексика»?
- Які слова, на вашу думку, належать до часової лексики?
- Чи звертали ви увагу на позначення часу під час читання художніх творів?
- Як, на вашу думку, часові поняття впливають на сприйняття літературного тексту?

Аналіз відповідей засвідчив, що більшість учнів або не чули цього терміна, або надавали йому дуже загальне трактування («це слова, що означають час»). Лише незначна частина респондентів змогла навести конкретні приклади та пояснити, яку роль відіграють темпоральні одиниці у творі.

Тестування передбачало виконання завдань закритого й відкритого типу. Зокрема, учням пропонувалося:

1. Обрати з поданого переліку слова, які належать до темпоральної лексики: *стежка, вечір, князь, весна, минуле, шабля, вічність, пам'ять*.

2. Розподілити слова за групами:

- добові:
- календарні:
- історичні:

3. Дати визначення поняттям:

- темпоральна лексика;
- архаїзм;
- історизм;
- хронотоп.

4. Пояснити значення темпоральних слів у конкретних словосполученнях:

- «у давні літа»
- «перед світанком»
- «минулі часи»

Результати тестування показали, що учні досить легко впізнають найпростіші позначення часу (ніч, ранок, зима), проте мають труднощі у визначенні абстрактних та символічних часових понять (вічність, мить, доба, епоха), а також не завжди розрізняють темпоральні та історичні найменування.

Під час виконання письмового аналітичного завдання учні отримали уривок із історичного тексту, де було насичене використання часових маркерів. Їм необхідно було:

- знайти й виписати темпоральні слова;
- визначити їхню функцію;
- пояснити, як ці слова впливають на створення настрою та атмосфери.

Більшість учнів змогла знайти окремі слова, але лише незначна частка дала правильне пояснення щодо їхньої художньої ролі. Це свідчить про недостатній рівень сформованості стилістичного мислення та потребу в цілеспрямованій роботі над розвитком інтерпретаційних умінь.

На основі отриманих результатів було виокремлено три рівні сформованості знань і вмінь:

- Високий рівень – учні правильно визначають поняття, вільно знаходять темпоральну лексику в тексті, пояснюють її стилістичну функцію;
- Середній рівень – учні впізнають часові слова, але зазнають труднощів із їхньою класифікацією та інтерпретацією;
- Низький рівень – учні не володіють теоретичними знаннями та допускають значні помилки під час виконання практичних завдань.

Переважає більшість школярів продемонструвала середній і низький рівні сформованості знань про темпоральну лексику, що підтвердило необхідність упровадження спеціально розробленої методики, спрямованої на поглиблене вивчення часових мовних одиниць у процесі аналізу історичного роману С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря».

Отримані результати стали підґрунтям для подальшої організації формувального етапу педагогічного експерименту, зміст якого передбачав цілеспрямовану роботу з темпоральною лексикою як складником мовностилістичної системи художнього тексту.

4.3. Реалізація системи занять із використанням роману С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря»

Формувальний етап педагогічного експерименту спрямований на підвищення рівня сформованості знань учнів про темпоральну лексику, її функції та роль у створенні історичної атмосфери художнього твору. Основним дидактичним матеріалом для реалізації системи занять обрано історичний роман Спиридона Черкасенка «Пригоди молодого лицаря», що вирізняється насиченістю часових маркерів, архаїчних та історичних назв, а також яскраво вираженою історичною хронологією подій.

Запропонована система занять охоплювала 12 навчальних годин і включала чотири послідовні етапи: мотиваційно-орієнтаційний, інформаційно-аналітичний, практично-творчий та узагальнювально-контрольний.

Мотиваційно-орієнтаційний етап (2 години)

На початковому етапі здійснювалося актуалізування знань учнів про поняття часу в мові та літературі. Для цього використовувалися інтерактивні методи: евристична бесіда, мозковий штурм, створення асоціативного поля до слова «час».

Приклади завдань:

- скласти сенкан до слова «час»;
- дібрати якнайбільше слів, що позначають час, за 2 хвилини;
- пояснити відмінності між поняттями: година – доба – вік – епоха.

Після цього проводилася вступна бесіда про історичний роман як жанр та про особливості його темпоральної організації (відсилання до історичної епохи, послідовність подій, часові «стрибки»).

Інформаційно-аналітичний етап (4 години)

На цьому етапі відбувалося цілеспрямоване вивчення темпоральної лексики на текстовому матеріалі роману. Учні працювали з уривками, у яких найбільш чітко простежується часова організація.

Зразки завдань:

1. Випишіть із уривку слова та вирази, які вказують на:
 - конкретний час (ранок, передвечір'я, опівночі);
 - історичну добу (давні роки, лицарські часи, княжа епоха);
 - тривалість (довгі роки, коротка мить, віками).
2. Визначте, до якої семантичної групи належать темпоральні слова (календарна, добова, абстрактна, історична).
3. З'ясуйте, яку стилістичну функцію виконує темпоральна лексика у змалюванні:
 - простору твору;
 - настрою персонажів;

– розвитку подій.

Активно застосовувалися методи **лінгвостилістичного аналізу**, роботи з таблицями, побудови схем «час – подія – персонаж».

Практично-творчий етап (4 години)

Цей етап передбачав залучення учнів до творчої діяльності, що сприяла глибшому осмисленню темпоральної організації твору.

Приклади видів роботи:

- складання власного міні-тексту в історичному стилі із вживанням не менше 10 темпоральних одиниць;
- створення «хронологічної стрічки» основних подій роману;
- написання есе на тему: «Час як головний герой роману»;
- інсценізація одного з епізодів із обов'язковим використанням часових маркерів у репліках.

Такі завдання дозволили розвивати не лише мовну, а й комунікативну, культурологічну та креативну компетентності учнів.

Узагальнювально-контрольний етап (2 години)

На завершальному етапі проведено контрольне тестування, що за своєю структурою відповідало діагностувальному тесту констатувального етапу, але було ускладнене додатковими творчими елементами.

Учням пропонувалося:

- визначити темпоральну лексику в новому уривку;
- здійснити її класифікацію;
- написати коротку стилістичну характеристику ролі часу у творі.

Крім того, учні заповнювали рефлексивні анкети, в яких висловлювали власне бачення значущості проведеної роботи, оцінювали свій рівень зацікавленості та сформованість нових умінь.

Систематична робота з текстом роману С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря», що поєднувала аналітичні та творчі методи, сприяла підвищенню рівня розуміння учнями темпоральної лексики та її ролі в художньому тексті. Запропонована система занять виявилася ефективною, оскільки активізувала

пізнавальну діяльність учнів, підвищила рівень їхньої мовної та літературної компетентності та сформувала здатність до усвідомленого лінгвостилістичного аналізу твору.

Важливим компонентом реалізації системи занять стало використання елементів проблемно-дослідницького навчання. Учням пропонувалися завдання, що передбачали самостійний пошук темпоральної лексики не лише у програмових уривках, а й у додаткових фрагментах роману, підібраних учителем. Зокрема, старшокласники працювали з індивідуальними картками-дослідження, у яких потрібно було не тільки виписати часові маркери, а й пояснити, яким чином вони впливають на формування історичного колориту тексту.

Ефективною формою роботи виявилися мікропроекти, які виконували в малих групах. Кожна група отримувала окреме завдання: «Час у житті головного героя», «Добові та календарні маркери в романі», «Історичні епохи у темпоральній системі твору». Результати своєї роботи учні представляли у вигляді мініпрезентацій, схем і таблиць, що сприяло розвитку навичок усного мовлення, аргументації та наукового викладу думок.

Особливу зацікавленість викликало завдання зі стилістичного експериментування. Учням пропонувалося переписати невеликий уривок тексту, вилучивши з нього темпоральну лексику, а потім порівняти два варіанти (оригінальний і трансформований). У результаті вони дійшли висновку, що без часових маркерів текст втрачає історичну глибину, образність і частину смислових акцентів. Такий прийом дав змогу наочно продемонструвати функціональну значущість темпоральної лексики.

Крім того, у процесі занять використовувався прийом «літературної реконструкції». Учні отримували завдання уявити себе літописцями певної історичної епохи й описати один день із життя лицаря, використовуючи характерні для доби темпоральні одиниці. Це сприяло глибшому емоційному зануренню в історичну атмосферу та формуванню образного мислення.

Отже, реалізація системи занять із використанням роману С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» засвідчила, що поєднання лінгвістичного аналізу, творчих завдань та елементів дослідницької діяльності забезпечує більш глибоке й усвідомлене засвоєння темпоральної лексики. Учні не лише засвоїли теоретичні відомості про часові маркери, а й навчилися розпізнавати їх функціональну роль у тексті, що є важливим показником сформованості мовностилістичної компетентності.

4.4. Аналіз та інтерпретація результатів експериментального навчання

Ефективність запропонованої методики вивчення темпоральної лексики на матеріалі роману С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» визначалася шляхом порівняльного аналізу результатів констатувального та формувального етапів педагогічного експерименту. Дослідження проводилося в контрольному та експериментальному класах, що дало змогу простежити динаміку рівня сформованості знань, умінь та навичок учнів, пов'язаних із розумінням і використанням темпоральної лексики.

На початковому (констатувальному) етапі встановлено, що більшість учнів обох груп мають середній та низький рівні сформованості знань про темпоральну лексику. Учні здебільшого правильно визначали окремі часові лексеми на побутовому рівні (день, рік, ніч, століття), однак відчували труднощі у:

- розмежуванні понять «темпоральна лексика» і «часові форми дієслова»,
- класифікації темпоральних одиниць,
- поясненні їх стилістичної функції у художньому тексті,
- визначенні ролі темпоральних маркерів у створенні історичної атмосфери.

Кількісний аналіз результатів первинного тестування показав, що:

- високий рівень продемонструвало лише близько 10–15 % учнів,
- середній – 40–45 %,

- низький – 40–50 %.

В експериментальному класі впроваджено авторську систему занять, тоді як у контрольному – навчання здійснювалося за традиційною програмою без цілеспрямованого акценту на темпоральну лексику.

Після завершення формувального етапу проведено підсумкове тестування, результати якого засвідчили позитивну динаміку, особливо в експериментальному класі. Учні почали демонструвати:

- усвідомлене розуміння поняття *темпоральна лексика*;
- здатність розрізняти лексичні, граматичні та контекстуальні засоби вираження часу;
- уміння класифікувати часові одиниці за тематико-семантичними групами (календарні, історичні, добові, абстрактні тощо);
- здатність пояснювати їх художню та стилістичну функцію в тексті;
- вміння аналізувати роль часу у формуванні сюжету й образної системи твору.

У результаті контрольного зрізу в експериментальному класі зафіксовано такі показники:

- високий рівень – 35–40 % учнів,
- середній – 50–55 %,
- низький – 10–15 %.

У контрольному класі показники майже не змінилися: незначно зросла частка учнів із середнім рівнем, проте високий рівень залишався низьким. Це свідчить про неефективність традиційного підходу у цьому аспекті та підтверджує доцільність використання спеціально розробленої методики.

Важливим показником ефективності експериментального навчання стали якісні зміни у мовленні та мисленні учнів, які проявилися у:

- більш точному та доречному використанні темпоральної лексики в усних і письмових висловлюваннях;
- підвищенні рівня аргументації під час аналізу тексту;

- здатності встановлювати зв'язки між конкретною темпоральною лексемою і відповідним історичним періодом;
- самостійному зверненні до додаткових джерел інформації (словники, довідники, історичні матеріали).

Окрім тестових завдань, значну роль в аналізі результатів відіграв метод спостереження, що засвідчив зростання зацікавленості учнів до історичної тематики, підвищення активності на уроках, бажання брати участь у дискусіях та творчих видах діяльності.

Особливу цінність мали результати творчих робіт (есе, міні-дослідження, інтерпретаційні тексти), у яких простежується:

- глибше осмислення образу часу як художньої категорії;
- вміння інтерпретувати не лише події, а й історичний та культурний контекст твору;
- формування ціннісного ставлення до минулого свого народу.

Отже, результати експериментального навчання переконливо доводять, що цілеспрямована і системна робота з темпоральною лексикою на матеріалі історичного роману є дієвим засобом підвищення мовної та літературної компетентності учнів профільної школи. Запропонована методика сприяє не тільки поглибленню мовних знань, а й розвитку аналітичного мислення, історичної свідомості та культурної самоідентифікації старшокласників.

Отже, сформульована гіпотеза дослідження підтверджується отриманими результатами, а обрані методи й форми роботи виявляються педагогічно доцільними та ефективними для впровадження у практику профільної школи.

Висновки до розділу 4

У четвертому розділі магістерської роботи експериментально перевірено ефективність запропонованої методики вивчення темпоральної лексики на матеріалі історичного роману С. Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» в умовах профільної школи.

Аналіз організації та етапів педагогічного експерименту засвідчив доцільність поетапного впровадження системи навчальних занять, що поєднує діагностичний, формувальний та контрольний компоненти. Такий підхід дозволив об'єктивно оцінити рівень сформованості знань учнів про темпоральну лексику до початку експерименту та відстежити динаміку їх розвитку після впровадження авторської методики.

Результати констатувального етапу довели, що більшість учнів мали недостатній рівень сформованості уявлень про темпоральну лексику, її функції та стилістичну роль у художньому тексті. Водночас формувальний етап продемонстрував суттєве підвищення як кількісних, так і якісних показників у експериментальному класі: зросла частка учнів із високим і середнім рівнем знань, покращилися навички аналізу тексту, розширився активний словниковий запас та підвищився інтерес до історико-літературного матеріалу.

Особливо важливим результатом стало формування в учнів умінь інтерпретувати темпоральну лексику не лише як мовне явище, а як засіб художнього моделювання часу, створення історичної атмосфери й розкриття авторського задуму. Учні навчилися бачити взаємозв'язок між мовною формою і культурно-історичним змістом твору.

Отже, проведений педагогічний експеримент підтвердив поставлену гіпотезу про те, що системна робота з темпоральною лексикою на матеріалі історичної прози є ефективним засобом розвитку мовної та літературної компетентності старшокласників. Запропонована методика виявилася дієвою, педагогічно обґрунтованою та перспективною для подальшого впровадження у практику викладання української мови й літератури в профільній школі.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження комплексно проаналізовано особливості мовостилю Спиридона Черкасенка в романі «Пригоди молодого лицаря» з урахуванням ролі темпоральної лексики та визначено методичні підходи до її вивчення в умовах профільної школи. Робота дозволила дійти кількох узагальнених висновків, що мають як теоретичне, так і практичне значення.

Темпоральна лексика в художньому тексті виконує багатофункціональну роль: вона структурує сюжет, задає часову перспективу, підсилює емоційно-образний вплив на читача, а також виступає засобом створення історичного колориту. У романі С. Черкасенка ця лексика представлена широким спектром найменувань – від календарних і добових позначень до символічно-метафоричних образів, що забезпечують художню багатовимірність тексту.

Мовостиль Спиридона Черкасенка в романі «Пригоди молодого лицаря» має виразну історико-культурну спрямованість. Автор свідомо використовує архаїзми та історизми, аби відтворити мовну атмосферу минулого та наблизити читача до духу зображуваної епохи. Водночас у творі гармонійно поєднуються книжні й розмовні елементи: перші забезпечують урочисто-епічне звучання оповіді, другі – створюють ефект автентичності й життєвості. Завдяки такому синтезу мовних пластів роман набуває стилістичної цілісності й переконливо відтворює історичну добу.

Аналіз твору дозволив показати, що художній хронотоп Спиридона Черкасенка вибудовується не лише через сюжет і композицію, а й значною мірою завдяки мові. Час у романі постає як категорія багатовимірної: він є не лише хронологічним тлом подій, а й способом осмислення дійсності, символічним інструментом розкриття характерів і авторської концепції історії.

Запропонована методика вивчення темпоральної лексики у профільній школі засвідчила, що аналіз мовностилістичних особливостей історичної прози може бути ефективним засобом формування мовної та літературної компетентності учнів. Практичні завдання, спрямовані на роботу з часовими позначеннями, архаїзмами та історизмами, поєднанням книжної й розмовної лексики, сприяють розвитку в учнів умінь аналізувати текст на різних рівнях, виховують повагу до мови та історії, формують навички критичного й культурологічного мислення.

Дослідження підтвердило, що роман Спиридона Черкасенка «Пригоди молодого лицаря» є цінним матеріалом для шкільного вивчення. Його мовностильові особливості, зокрема використання темпоральної лексики, забезпечують багатий потенціал як для лінгвістичного, так і для літературознавчого аналізу. Результати роботи можуть бути використані у шкільній і вузівській практиці, під час укладання навчально-методичних матеріалів та при підготовці інтегрованих уроків літератури й історії.

Отже, основні положення дипломної роботи засвідчують важливість комплексного підходу до вивчення художнього тексту, коли мова аналізується

не лише як форма, а й як засіб відтворення історії та культури. Такий підхід сприяє формуванню в учнів цілісного гуманітарного світогляду та підвищує ефективність літературної освіти у профільній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баран В. Український історичний роман другої половини XX століття. Київ : Либідь, 1997. 288 с.
2. Білецький О. Історія української літератури XIX – поч. XX ст. Київ : Радянська школа, 1964. 502 с.
3. Білодід І. К. Словник української мови : у 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11.
4. Богдан С. Лексико-семантичні особливості темпоральної лексики в українській поезії. *Філологічні студії*. 2015. № 22. С. 99–107.
5. Буряк В. Стилїстика історичного роману: темпоральний аспект. *Слово і час*. 2012. №8. С. 65–71.
6. Винниченко І. Категорія часу в українській мові. *Мовознавство*. 2009. №3. С. 40–47.

7. Винтонів М. В. Темпоральні детермінанти в сучасній українській мові: структура, функції. *Філологічні науки*. 2020. Т. 5, №4. С. 112–118.
8. Войтович Л. Українська історична проза ХХ століття: жанрова парадигма. Львів : ПАІС, 2011. 344 с.
9. Гнатюк О. Образ часу в українській культурі. *Українське літературознавство*. 2007. №70. С. 14–21.
10. Гончаренко О. Лінгвістичні засоби вираження темпоральності в сучасній українській мові : магістер. робота. Київ : КНЛУ, 2020. 85 с.
11. Гриценко Т. Культура української мови. Київ : Либідь, 2004. 340 с.
12. Дейна І. Темпоральна організація тексту в українській романістиці. *Studia Ukrainica*. 2016. №4. С. 81–88.
13. Дзюба І. Інтерпретації української літератури. Київ : Основи, 1997. 310 с.
14. Довженко С. Темпоральна семантика в романістиці ХХ століття. *Наукові записки КНУ*. 2018. Т. 24. С. 55–62.
15. Донець Л. Стилїстика української мови. Київ : Академія, 2011. 376 с.
16. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 224 с.
17. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
18. Жулинський М. Г. Українське літературознавство ХХ століття. Київ : Либідь, 2003. 356 с.
19. Загнітко А. Сучасна українська літературна мова: морфологія. Київ : Академія, 2011. 584 с.
20. Зубрицька М. Українська література: текст і контекст. Львів : Літопис, 2006. 414 с.
21. Історія української літературної мови / за ред. В. Німчука. Київ : Наук. думка, 2001. 583 с.
22. Карпіловська Є. Категорія часу в художньому дискурсі. *Мовознавство*. 2014. №1. С. 12–20.
23. Качуровський І. Поетика: словник термінів. Київ : Смолоскип, 2003. 248 с.

24. Колесник В. Історизм і художня реконструкція у романах про козаччину. *Українська література*. 2012. № 5. С. 22–29.
25. Кононенко В. Мова і час у літературі. Ужгород : Гражда, 2015. 280 с.
26. Корнієнко І. Темпоральні образи в українській романтичній прозі. *Літературознавчі студії*. 2017. Вип. 45. С. 51–58.
27. Костомаров М. Дві руські народності. Київ : Наук. думка, 1991. 230 с.
28. Костюк Г. Питання темпоральності у сучасному мовознавстві. *Мовознавство*. 2015. №2. С. 33–41.
29. Кравченко С. Категорія темпоральності у фольклорному дискурсі. *Народна творчість та етнографія*. 2009. №6. С. 33–39.
30. Кузнєцова І. Час і простір у художньому тексті: категоріально-стилістичний аспект. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2012. 280 с.
31. Кузьменко В. Жанрова палітра української історичної прози. Харків : Основа, 2013. 352 с.
32. Літературна енциклопедія : у 2 т. / ред. Ю. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1. 584 с.
33. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Гром'яка. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
34. Лотман Ю. Структура художнього тексту. Київ : Академія, 1999. 272 с.
35. Ляшенко Т. Темпоральні засоби у творах українських модерністів. *Філологічний вісник*. 2010. №6. С. 88–94.
36. Мафтин Н. Історичний роман в українській літературі: поетика жанру. Чернівці : Книги ХХІ, 2008. 400 с.
37. Мельник О. Семантика часу в мові української поезії ХХ століття. *Наукові записки ТНПУ*. 2019. Вип. 38. С. 99–105.
38. Наливайко Д. *Історична проза в українській літературі*. Київ : Наук. думка, 1998. 412 с.
39. Німчук В. Історія української мови. Київ : Наук. думка, 1994. 430 с.
40. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ : Либідь, 1999. 512 с.

41. Павлюк І. Стилiстичнi функцiї часу у творах українських письменникiв. *Слово i час*. 2016. №7. С. 45–51.
42. Русакова О. Лексичнi засоби вираження темпоральностi в українськiй мовi кiнця ХІХ ст. (на матерiалi листiв В. Стефаника). *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2022. №10. С. 121–130.
43. Скаб М. Темпоральнi структури в українськiй iсторичнiй прозi. *Українська мова*. 2018. №1. С. 27–35.
44. Слово i час : лiтературознавчий журнал. Київ : Інститут лiтератури НАН України, 1973 – понинi.
45. Сулима М. Український iсторичний роман: жанрова специфіка та еволюцiя. Київ : Смолоскип, 2005. 368 с.
46. Терещенко О. Культурно-iсторичнi особливостi темпоральної органiзацiї тексту. *Філологічні студії*. 2019. №31. С. 56–63.
47. Черкасенко С. Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часiв. Львів : Батьківщина, 1937. 264 с.
48. Черкасенко С. *Твори : у 2 т.* Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1. 432 с.
49. Шевельов Ю. Iсторична фонологiя українськoї мови. Мюнхен : Український вiльний унiверситет, 1979. 452 с.
50. Юшук І. П. Українська мова: пiдручник для фiлологiв. К. : ВЦ «Академiя», 2014. 416 с.